

T.C.

**TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUSUL VİLAYETİ(1878-1918)

Hazırlayan

Dilshad Fadel MUHAMMED

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Ali AÇIKEL

TOKAT-2021

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Ali AÇIKEL danışmanlığında hazırlamış olduğum “Osmanlı Devletinde Musul Vilayeti(878-1918)” adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

17/09/2021

Dilshad Fadel MUHAMMED

TEŞEKKÜR

Bu araştırmayı yapmama müsaade eden O'nun çehresinin heybetine, kudretinin büyüklüğüne, yaratıklarının sayısınca, nefsinin hoşnutluğuna, arşının ağırlığına ve sözlerinin mürekkebine layık olduğu gibi hamd ve şükürler olsun.

Allah'ın salât ve selâmı, mahlûkatın en hayırlısı, efendimiz ve Peygamberimiz Muhammed'e, onun ailesine ve ashabının üzerine olsun.

Bu araştırmayı tamamladığım için Cenâb-ı Hakk'a şükrettikten sonra, bana faydalı ilim ve sürekli rehberliği için Sayın hocam Prof. Dr. Ali Açık'el'e sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Bana varlığın alfabesini öğreten canım anneme Allah'tan rahmet niyaz ediyorum. Yine bana ilim yolunu açan ve rehber olan hocalarıma, nezaket ve şefkat gördüğüm kardeşlerime, sevgisi, gücü ve kararlılığıyla bana ilham veren sevgili eşime teşekkür etmek istiyorum. Son olarak gözlerimin ışığı ve hayattaki desteğim oğlum Abdul Rahman ve canım kızım Cihan'a manevi destekleri için teşekkür borçlu olduğumu ifade etmek istiyorum.

ÖNSÖZ

Tez çalışmasında Osmanlı Devleti idaresindeki Musul vilayetinin 1878-1918 yılları arasında idari yapısı, tarihi coğrafyası ve sosyal ve ekonomik durumu incelenmiştir. Ortadoğu bölgesinin mühim yerlerinden birisi olan Irak coğrafyası içerisinde yer alan Musul vilayeti asırlarca Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. Bilhassa İslamiyet'in kabulünün sonrasında, Türklerin Anadolu'yu vatan yapmaları esnasında Musul-Kerkük bölgesi önemli bir merkez konumunda olmuştur. Bu yönüyle Musul bölgesinin Türk tarihi açısından önemi büyüktür. Vilayet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunduğu dönemde de Musul'un tarihî coğrafyası, arazi özellikleri, idarî yapısı da önem arz etmektedir. Musul'un bu dönemi hakkında Türkiye, Irak ve Batı'da pek çok çalışma yapılmıştır. Bu tez çalışmasında ise farklı dillerdeki modern incelemelerden istifade edilerek Musul vilayetinin sosyo-ekonomik durumu yeniden ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, mevcut çalışmalara bütüncül bir bakış açısı kazandırmaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde 1878-1918 döneminde Musul vilayetinin idari yapısı ve nüfus durumu hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde aynı dönemde Musul vilayetinin ekonomik durumu üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Musul vilayetinin sosyal hayatı irdelenmiştir. Dördüncü bölümde vilayetin eğitim durumu incelenmiştir. Sonuç kısmında çalışmanın dört bölümdeki bulgular değerlendirmeye tabi tutularak bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Son olarak, tez hazırlanırken kullanılan kaynaklar tezin sonuna ilave edilmiştir.

ÖZET

Ortadoğu bölgesinin mühim yerlerinden birisi olan Irak coğrafyası içerisindeki Musul vilayeti asırlarca Türk hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bilhassa İslamiyet'in kabulünün sonrasında, Türklerin Anadolu'yu vatan yapmaları esnasında Musul-Kerkük bölgesi önemli bir merkez konumunda olmuştur. Bu yönüyle Musul bölgesinin Türk tarihi açısından önemi büyüktür. Vilayet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunduğu dönemde de Musul'un tarihi coğrafyası, arazi özellikleri, idarî yapısı da önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti idaresinde 1878-1918 yılları arasında Musul vilayetinin, idari yapısı, tarihi coğrafyası, Musul'a bağlı başta Kerkük olmak üzere sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında Arapça, İngilizce ve Türkçe kaynaklar yardımı ile bilgi verilmiştir. Musul'un bu dönemi hakkında Türkiye, Irak ve Batı'da pek çok çalışma yapılmıştır. Bu tez çalışmasında ise farklı dillerdeki modern incelemelerden istifade edilerek Musul vilayetinin sosyo-ekonomik durumu yeniden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Musul, Osmanlı, Kerkük, Irak,

ABSTRACT

Mosul province in Iraq, one of the most important places in the Middle East region, has been under Turkish rule for centuries. Especially after the adoption of Islam, the Mosul-Kirkuk region was an important center during the Turks' making Anatolia their homeland. In this respect, the Mosul region is of great importance in terms of Turkish history. The historical geography, land characteristics and administrative structure of Mosul were also important during the period when it was affiliated to the Ottoman State as a province.

In this study, with the help of Arabic, English and Turkish sources, information has been given about the administrative structure, historical geography of Mosul province between 1878-1918 under the administration of the Ottoman Empire, and about the sub-provinces, towns and towns, especially Kirkuk, which is connected to Mosul. Many studies have been done about this period of Mosul in Turkey, Iraq and the West. In this thesis, the socio-economic situation of the Mosul province was considered by making use of modern studies in different languages.

Key Words: Ottoman, Mosul, Ottoman, Iraq

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
HARİTALAR LİSTESİ	viii
RESİMLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
MUSUL VİLAYETİ 1878-1918: ARKAPLAN	5
1.1. Musul'un Coğrafi Konumu	5
1.2. 1878-1918 Döneminde Musul'da Osmanlı İdaresi	5
1.3. 1878-1918 Döneminde Musul Vilayetinin Nüfusu	17
1.4. Musul Siyasetinde Dernekler ve Siyasi Partiler	20
İKİNCİ BÖLÜM	23
1878-1918 YILLARI ARASINDA	23
MUSUL VİLAYETİNDE EKONOMİK HAYAT	23
2.1. Musul'da Tarım	26
2.2. Men el-Sema (Sema Lokumu)	29
2.3. Arıcılık	30
2.4. Endüstri	30
2.4.1. Hammaddelerin Mevcudiyeti	32
2.4.2. İpek Böcekçiliği	33
2.4.3. Musul'daki En Önemli İş Kolları	34
2.5. Ticaret	38
2.5.1. Musul'un İhracatı	38
2.5.2. Musul'un İthalatı	42

2.5.3. Vergiler	44
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	46
1877-1918 YILLARI ARASINDA MUSUL'DA SOSYAL HAYAT.....	46
3.1. İdari ve Siyasi Kategori	46
3.2. Musul'da Dini Yaşam	48
3.2.1 Musul'un Önemli Camileri	49
3.3. Kent Kültürü	52
3.4. Musul'da Kılık Kıyafet.....	55
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	56
1877-1918 YILLARI ARASINDA MUSUL'DA EĞİTİM	56
4.1. Musul Vilayeti'nde Eğitim	56
4.2. Dernekler Tarafından Açılan Okullar.....	57
SONUÇ	62
KAYNAKLAR.....	64
ÖZGEÇMİŞ.....	73

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Musul Vilayetinin İdari Taksimatı	10
Tablo 2: Musul Sancağının İdari Taksimatı	11
Tablo 3: Musul Kazasının İdari Taksimatı	12
Tablo-4: İmadiye Kazasının İdari Taksimatı	12
Tablo 5: Kerkük Sancağının İdari Taksimatı	13
Tablo 6: Kerkük Merkez Kazasının İdari Taksimatı	14
Tablo 7: Ravanduz Kazasının İdari Taksimatı	15
Tablo 8: Süleymaniye Sancağının İdari Taksimatı	16
Tablo 9: Musul Eyaleti İhracatı (Sterlin)	39
Tablo 10: Musul Eyaleti İhracatı: Farklı Ülkelerin Yüzdesi	40

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Osmanlı Döneminde Musul Vilayeti(20. yüzyıl başları)	10
Harita 2: Musul Haritası	11
Harita 3: Osmanlı Dönemi Musul Vilayeti (20. Yüzyıl Başları)	321

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Musul (20. Yüzyıl başları)	233
Resim 2: Osmanlı İdaresi Döneminde Musul'da Ahşap Köprü	244
Resim 3: Yunus Peygamber Mescidi	498
Resim 4: El-Nuri Camii.	509
Resim 5: Emevi Camii	50
Resim 8: Medresetü'l-Hadariyye Öğrenci ve Öğretmenlerinin Fotoğrafları	588

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	Adı geçen tez
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev	Çeviren
ed.	Editör
H.	Hicri
M.	Miladi
s.	Sayfa
S.	Sayı
sad.	Sadeleştiren
t.y.	Basım tarihi yok

GİRİŞ

Eski Musul şehri, Irak'ın en kıymetli ve önemli şehirlerinden biridir. Tarihsel süreçte en önde gelen Arap şehirleri arasında yer almakla birlikte Irak'ın ilk kralı Kral I. Faysal'ın tarif ettiği gibi Irak'ın baş tacıdır.¹ Bununla birlikte Musul, orijinallliği ve gelişimi ile karakterize edilen tarihsel kompozisyonuyla birlikte coğrafi konumu ve ekonomik potansiyeli nedeniyle önem açısından ikinci Irak şehridir.²

Musul, Irak'ın kuzey kesiminde yer almaktadır. Yani dağlık bölge ile orta ve güneydeki tortul bölge arasındaki geçiş bölgesinde, sağ (batı) kıyıda. Dicle Nehri'nden (36) enleminde ve denizden yüksekliği yaklaşık (300-450) metre arasında değişmektedir.³ Bu da onu tüm bölgeler için önemli bir kentsel yerleşim haline getirmektedir.⁴

Musul'un konumu diğer şehirlere oranla stratejiktir ve bu strateji iki özelliğe dayanmaktadır. Bunlardan birincisi bazı komşu ülkelerin yanı sıra çeşitli yollarla çeşitli şehirlere bağlı olmasıdır. Musul- Erbil-Hac Ümran yolu- İran sınırı onu İran'a bağlamaktadır. Musul-Bağdat yolu, şehri orta ve güney Irak'taki çoğu şehirle birleştirmektedir. Ayrıca Musul-Dohuk yolu ve şehri kuzey Irak sınırına bağlayan Musul-Erbil-Kerkük-Süleymaniye yolu da vardır.⁵ Şehrin bu yönü, onun birçok bölgeden gelen ürünlerin toplandığı önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir.

Gezgin Olivi, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Basra ve Bağdat’a ulaşan kumaş ve malların çoğu Anadolu üzerinden Astana’ya giderken bu şehirden geçtiği için Musul Doğu’daki en büyük ticari pazardır”.⁶

¹ Semir Beşir Hadid, *Yarım Asır Önceki Musul Sahneleri ve Hatıraları*, “Muşahid ve Zikriyat”, Daru’l-Arabiyyeli’l-Mevsuat, 1. Baskı, Musul, -H. 1433/M. 2012, s. 8.

²Orube Cemil Mahmud Osman, *Musul'da Sosyal Hayat*, Doktora Tezi, Musul Şubat 2006, s. 10.

³SecaKahtan Muhammed Ali, *Musul'da Osmanlı Yönetimi M. 1834-1879*, Musul 2002, s. 8.

⁴ Haşim Hıdır el-Cenabi, *Eski Musul Şehrini İç Yapısı*, Dirasetu fi Coğrafiyyetü'l-Müdün, 1. Baskı, Musul 1982, s. 8.

⁵ Haşim Hıdır el-Cenabi, *Şehirlerin Coğrafyası Üzerine Çalışmalar*, 1. Baskı, Musul 1982, s. 8.

⁶Olivi, *Olivi'nin Irak Yolculuğu 1794-1796*, çev. YoussefHotbi, Bağdat 1988, s. 47.

Ayrıca Suriye, Türkiye ve İran gibi uluslararası sınırlara yakın konumu, bu ülkelerin yaşadığı siyasi ve askeri olaylardan etkilenmesine neden olmuştur.

Diğer taraftan önceki şehrin konumunun onu doğal özelliklerle ayırt ettiğine dikkat ediyoruz. Su kaynaklarının bolluğu başta olmak üzere Dicle Nehri'nin varlığı nedeniyle, iki yağmur hattının arasında olduğu için, yani bol miktarda yeraltı suyunun yanı sıra, içinde tarımın kurulmasına yardımcı olan bir miktar yağmur almasından dolayı değerlidir. Bu da onu nüfus yoğunlaşması noktasında merkez haline getirmiştir.⁷

Musul, Fırat ve Dicle arasında bölündüğü için “Musul” dahil birçok isimle biliniyordu. Musul şehrinin isimleri yabancı tarih kaynaklarında da geçmektedir⁸. “Mesila” ismi Yunan tarihçi Ksenofon tarafından M.Ö. 401 olaylarının tarihsel kayıtlarında belirtilmiştir. Süryani tarihçiler tarafından da “Araya kalesi” olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda Sasanî Persleri için aslanın ineği anlamına gelen “Gâv-ı şîr” olarak da adlandırılmıştır.⁹

Musul, topraklarının yeşilliği ve şehirdeki yoğun yağış nedeniyle “Al-Fayhaa” ve “Al-Khadra” gibi daha az bilinen isimlerle de anılmıştır.¹⁰

Araplar, Ninua kalesi ve Musul kalesi anlamına gelen “Al-hısnayn” adını koymuşlardır. Ayrıca bu şehre “Khawlan” ve “Musul Al-Hadiya” adını da vermişlerdir. Ancak Musul adı, kendisine verilen diğer adların geri kalanına üstün gelmiştir.¹¹

Diğer taraftan bu isimler arasında Musul adı daha çok Şam ile Horasan ve Dicle ile Fırat arasında bağlantı kurduğu için daha ünlüdür.

Yaqut al-Hamoudî bu durumu şöyle açıklamaktadır:

⁷ Şakir Hasbak, *Kuzey Irak, Doğa ve İnsanlık Yönleri Üzerine Bir Araştırma*, Bağdat 1973, s. 306.

⁸ Abu Al Soof, Behnam, *Archeologist, Anthropologist, Historian And Writer Of Christian Ancestry, Mosul 1972*.

⁹ Orube, *a.g.e.*, s. 10

¹⁰ Şaban el-Maziri, *OnDokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti, 1850-1900*, 2. Baskı, Bağdat 2006, s. 3.

¹¹ Saeed el-Diwaji, *Musul*, Umm Al-Rabeein, Hükümet Basını, Bağdat 1965, s. 5.

“İrak Kapısı ve Horasan şeridi Azerbaycan’a yöneldiği ve dünyanın üç büyük ülkesinden biri olduğu için,

- Nişabur (Horasan Eyaleti) kuzeydoğu İran olup Doğu’nun kapısı.

- Şam, Fas’ın kapısı olduğu için.

- Ve Musul’un kendisi, her iki yöne de gitmek isteyenlerin sadece içinden geçtikleri yerdir.”¹²

Musul şehrinin adı, Milattan önce ulaşılabilen kaynaklarda zikredilmediğinden olsa gerek bu kullanım çok eski değildir. Ona “el-Hadba” da denilmiştir. Bu isim Dicle nehri şehrin topraklarında kavisli ve kıvrım şeklinde aktığı için verilmiştir.¹³

Musul, Irak’ta Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilen ilk şehirlerden birisi sayılır.¹⁴ Osmanlılar, Irak’taki bütün Safavî Devleti¹⁵ varlığını vurmak için Musul’u bir üs olarak kullanmak amacıyla konumundan yararlanmışlardır. Irak’ın Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine tam olarak geçişi 1514’de Osmanlı-Safavî arasındaki Otlukbeli Savaşı’ndan 20 yıl sonra, 1534’te sağlanmıştır.¹⁶ Osmanlılar Musul’a, konumunun önemi ve bölgenin tanık olduğu ekonomik gelişmelerle olan ilişkisi nedeniyle de ilgi duymuşlardır.¹⁷

Musul, mirası ve gelenekleri ile antik anıtlar açısından zengindir. Geçmiş çağlarda sanayi, ticaret ve tarımla ünlüydü. Musul’da çağlar boyunca ve farklı zamanlarda önemli âlimler, yazarlar, şairler, sanatçılar, aydınlar ve askerî şahsiyetler yetişmiştir. Arap İslam

¹²Hadid, *Yarım Asır Önceki Musul Sahneleri ve Hatıraları*, s. 13.

¹³Şaban Maziri el-Kurdi, *Osmanlı Kaynaklarında Musul Vilayeti*, Mevsum, Osmanlı Yayınları, Bağdat 2009, s. 25-26.

¹⁴Seca Kahtan Muhammed Ali, *Musul’da Osmanlı Yönetimi M. 1834-1879*, s. 9.

¹⁵ Safevîler, 1501 ve 1736 yılları arasında varlığını sürdürmüş, sıkça modern İran tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen, İran tarihindeki en önemli hanedanlıklardan biri tarafından yönetilmiş devlet.

¹⁶İmad Abdülselem Rauf, *Osmanlı Döneminde Musul*, Necef’ul-Eşref Bölgesindeki Adap Baskısı, H. 1395/ M. 1975, s. 15.

¹⁷ Robert W. Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations*, 1997, London, s. 16.

medeniyetinin önemli şehirlerinden olan Musul şehri aynı zamanda evliyaların ve salihlerin de şehridir.¹⁸

Musullular geçmişte bilimsel enstitülerin inşasıyla ilgilendiler. Şehir büyük bir bilimsel statüye ulaştı ve Arap ülkelerindeki en önemli bilim merkezlerinden biri haline geldi. Bilimsel rönesans, Ömer ibn Yusuf el-Umavi'nin emirliği zamanında H. 106/M. 724 yılında başlamıştır. Musul idarecileri çok dindardılar. Bu durumu mabetler, camiler, hadis evleri, hanlar ve kiliseler de desteklemektedir.¹⁹

Musullular, hem İslam hukukunun ilkelerini anlama hem anlamlandırma hem de İslam dininin faziletlerinden kaynaklanan tavırlarında dini ve ahlaki bağlılıklarıyla ön plana çıkmışlardır. Musul, hala İslam dinine taahhüdünü koruyan bir şehir olarak nitelendirilmektedir. Bu, Musulluların dini ibadetlerin uygulanmasına ve insanların ahlaki bir kale ve toplumun bir pınarı olan İslam kültürüne yönelik eğitimine olan ilgilerinin ve ilgilerinin boyutunu göstermektedir.²⁰

Musul, hem tarihi hem de kültürel özelliklerinden ötürü, Orta Doğu coğrafyasının en önemli kentlerinden biri olmuştur. Bu fikir, hem Doğulu hem de Batılı aydınlar tarafından sıkça dile getirilmiş; üzerine araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmadan Musul kentinin elde edilebilen veriler ışığında geçmiş tarihi ele alınmış; aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu sonrası geçirdiği aşamalar incelenmiştir. Bu tarihi kentin sosyal ve kültürel alanda en önemli kentler arasına girmesi de yine Osmanlı İmparatorluğu zamanında meydana gelmiştir. Musul'a yapılan yatırımlar kendin sosyo-ekonomik önemini artırmış; bugüne kadar kadim bir kent olarak gelmesine vesile olmuştur. Bu çalışmada bu süreçler ele alınarak Musul'un Osmanlı idaresinde nasıl yükseldiği ve cazibe merkezi kentler arasına girdiği tarihi veriler ışığında yansıtılmaya çalışılmıştır.

¹⁸Ahmed Sofi, *Musul'un Planları*, İkinci Kısım, Musul Ummu'r-Rabi'in Baskısı, Bağdat., s. 14

¹⁹Ahmed Sofi, *a.g.e.*, s. 14.

²⁰ Said Dayvahi, *Musul Mirası Hakkında Bir Araştırma*, Tarihi Miras Kaynakları ve Musul Şehrinin Planlarının İncelenmesi, Daru'l-Arabiyyeli'l-Mevsuat, Bağdat 2015, s. 35; Said Dayvahi; Youssef Thanoun, "Kapısız Kapılar", *Ninova Gazetesi*, 9 Aralık 2001, Sayı: 85.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL VİLAYETİ 1878-1918: ARKAPLAN

1.1. Musul'un Coğrafi Konumu

Musul Vilayeti, Osmanlı ülkelerinin, Asya sahasının doğusunda, Dicle nehri havzasında, Cezire'nin kuzeydoğu kısmında; 39 derece ile 44 derece doğu meridyenleri ile 34 derece ile 37 derece kuzey paralelleri arasında, kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda Zûr Sancağı, güneyde Bağdat Vilayeti, doğuda İran hududu ile çevrilidir. Bir başka tanımlama ise; Musul, Irak'ın kuzeyinde Musul Eyaleti'nin merkezi, Bağdat'tan 350 km kuzeybatıda, Dicle nehri üzerinde Mezopotamya'dan gelen kervan yollarının üzerinde mühim bir ticaret merkezi, biçimindedir²¹. Musul Vilayeti'nin kuzeyi ve doğusu dağlık bir sahadır. Dicle nehri üzerinde kalesi olan, etrafı hendek ve sur ile çevrili bulunan, Tahran ve Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezidir²². XIX. yüzyılın ikinci yarısında, E. Reclus; Dicle nehri üzerinde bir geçit yeri olarak zikrettiği Musul şehrini, elli bin nüfuslu, Akdeniz kıyılarından, Anadolu'dan ve Bağdat'a giden kervanların konak yeri olarak tarif etmektedir. Musul şehrinin Dicle nehrinin sağ kıyısında, düz damlı evlerin 10 km muhitinde bir sur içinde yükseldiğini, ayrıca karşı kıyıya doğru yan yana dubalanmış takriben 170 metre uzunluğunda bir kayık köprüsü ile geçildiğini söylemektedir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Musul'un şehir 61.000, vilayet nüfusu da 350.000 olarak ifade edilmektedir.

1.2. 1878-1918 Döneminde Musul'da Osmanlı İdaresi

Osmanlı ve Safavî orduları 1514 yılı Ağustosunda, Çaldıran ovasında karşı karşıya geldi ve savaş sonucunda Yavuz Sultan Selim büyük bir zafer kazanarak Safavîlere ağır bir darbe indirdi. İlk anda, Tebriz, Kemah, Dulkadirli toprakları ile Mardin ve Diyarbakır ele geçirildi. Koçhisar savaşı sonrasında ise, İran ordularının bölgeden çekilmesi sağlanarak, 1518'e kadar; Mardin, Ergani, Siverek, Birecik ve Urfa tümüyle Osmanlı egemenlik sınırları

²¹ Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, Maarif Basımevi, İstanbul 1959.

²² Ahmet Gündüz, (), *"Kerkük"*, İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 290-292.

içine girdiği gibi Sincar, Erbil, Telafer, Kerkük, İmadiye ve Musul gibi yerler de Osmanlı Devleti'ne bağlandı.²³

Musul ve civarının hakimiyet altına alınmasından sonra, bölgedeki Kürt beyleri yerel konumlarını devam ettirmiş ve nüfuz alanlarını korumuşlardı. Osmanlı Devleti, bu dönemde Musul ve Şehrızor bölgesinde yer alan beyliklerin ve aşiret reislerinin nüfuz alanlarına müdahalede bulunmamış, itaat etme ve vergi verme gibi koşulların dışında mahallî yapıya dokunmamıştır. Bölgedeki bazı Türkmen boyları, gerek Safavîlere katılma ve gerekse Osmanlı idarî yapısının tatbiki sebebiyle İran'a kaçmış ancak kalan boylar ise Osmanlılarca "Boz-Ulus" ismiyle yeni bir teşkilâta tâbi tutulmuştur. "Kara-Ulus" denen Sünnî aşiretler ise Osmanlılara bağlı kalarak iki devlet arasındaki mücadelede önemli rol oynamışlardır.²⁴

Bölgenin gerçek anlamda ve tam olarak Osmanlı egemenlik sahasına girmesi ise, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 yılında gerçekleştirdiği "İrakeyn Seferi" ile birlikte olmuştur.²⁵

Musul'daki idari şartlar 1516'da Osmanlı topraklarına girdikten sonra istikrarlı olmayıp siyasi olaylar nedeniyle sürekli değişim göstermiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Fırat'ın kontrolünü ele geçirmesinden sonra Musul; Bağdat, Şehrızor ve Basra eyaletlerinin yanında tek başına bir eyalet konumuna gelmiştir.²⁶

Musul'da 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferi ile Osmanlı hâkimiyeti kesinleşmiştir. Daha önce Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı olan Musul, Bağdat Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi yapılmıştır. Musul şehri, XVI. Yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti yönetiminde de önemini koruyarak ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.

²³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, C. I-II, Ankara 1992, s. 83-84.

²⁴ Feridun Emecen, "Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya Osmanlı Siyasî Tarihi", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1999, C. I, s. 30.

²⁵ Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhâtı", *Belleten*, XXI/83 (Ankara 1957), s. 449-482.

²⁶ Farha ve Muhammed Ahmed, *Musul'daki Osmanlı Yönetimi*, Musul Baskısı, 29 Kasım 2011, s. 89.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te Irak'ın Seferi sırasında stratejik açıdan önemi artan Musul'da bu dönemde kuvvetli bir askeri istihkam bulunuyordu. Musul bundan sonra bilhassa XVII. yüzyılın ilk yarısından sonra Osmanlı-Safavî mücadelesine sahne olmuştur. Safavî hükümdarı Şah Abbas Bağdat'ı 1624'te zapt edince Karçakay Han'ın kuvvetleriyle Kerkük ve Musul'u da Safavî hâkimiyetine almıştı. Ancak, Safavîlerin bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Diyarbakır'dan Bağdat üzerine yürüyen Hafız Ahmet Paşa, Kerkük ve Musul'u tekrar kuşattı. Nihayet, Hüsrev Paşa 22 Ocak 1631 tarihinde Kerkük ve Musul'u Osmanlı yönetimine almayı başardı. IV. Murat, Bağdat Seferi sırasında 6 Kasım 1638'de Musul'a geldi. Bağdat Seferi sonrası Ocak 1639'da dönüş yolunda yine Musul'a uğramıştı.²⁷

1726-1834 yılları arasında Musul'un idaresi yerli ailelerden ve eşraftan Abdülcelil ailesine mensup valilere verilmeye başlandı ve ilk olarak Abdülcelilzâde İsmâil Paşa vali tayin edildi. XVIII. yüzyıl boyunca Celilî ailesi Musul'da önemli gelir kaynaklarını kontrol ediyordu. Ailenin nüfuzuna karşı şehirde bazı tepkiler ortaya çıktı. 1752-1771 yıllarında aile üyeleri arasındaki anlaşmazlık Meydan ve Babülırak semti halkını karşı karşıya getirdi. İç çatışmanın son dönemi Celilzade Yahya Paşa'ya karşı isyanla başladı ve karışıklıklar arttı. 1832'de İbn Ömer adasına sefer yaptıktan sonra seferin Mir-Kur-Emir el-Avar olarak bilinen Muhammed Paşa el-Davanduzi tarafından yürütülen bir sefer olduğu ortaya çıktı, bu yüzden o öldürüldü. Halkın çoğunu, sonra Musul'a ve Şeyhan köylerine doğru sürdü ve onları yok etti.²⁸ Bu kaos ortamı, 1834'te Mehmed Bayrakdar Paşa tarafından Celilî ailesinin idaresine son verilmesiyle nihayete erdi. 1834'te Revândiz'deki Soran, 1839'da İmâdiye'deki Behdiyan hâkimliklerine son verildi. Musul Valisi Mehmed Bayrakdar Paşa ile Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın iş birliği neticesinde Musul vilayetindeki bazı Kürt emirlikleri ortadan kaldırıldı. 1842'de Bağdat valisi olan Mehmed Necib Paşa ile 1845'te Musul valisi olan Hâfız Ahmed Paşa'nın iş birliğiyle 1850 yılında Süleymâniye'deki Baban Emirliği ortadan kaldırıldı ve merkezîleşme tam anlamıyla sağlanmış oldu.²⁹

²⁷ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, C. I-IV, Mahmutbey Matbaası, İstanbul 1895.

²⁸ Mikhail Hajo Yanzi, *Musul Tarihi*, Beyrut Katolik Basını, Beyrut 2007, s. 200.

²⁹ Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 19; Gündüz, "Musul", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 366.

Musul'da Celile ailesinin hâkimiyeti sona erdikten sonra Kürt emirlikleri Musul ve Kerkük'e ilhak edilerek Mardin onlardan ayrılarak Diyarbakır'a birleştirildi.³⁰ Tanzimat dönemi idari yenilikleri Musul'da 1847'den itibaren uygulanmaya başlandı. Musul eyaleti 1851'de sancak statüsünde Bağdat'a bağlandı. 1878 yılından itibaren ise Şehrizar'u da içine alan bir vilayete dönüştürüldü. Böylelikle Musul vilayeti son şeklini 1878'da almış oldu ve Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı 1918'e kadar bu konumda kaldı.³¹ Musul vilayetinin ilk idari taksimi eski Musul, Tikrit, Zaho, Anah ve Kashat'ı içeriyordu.³²

Osmanlının son dönemlerinde Kürt ve Arap aşiretlerinin Musul'daki isyanlarıyla güvenliğin bozulması, Yezidilerin itaatsizliği ve Musul yoluna saldırımları da dahil olmak üzere Musul vilayeti sınırlarında meydana gelen çok sayıda değişiklik bu gibi gerekçelere dayanıyordu. Ticaret konvoyları, yüksek fiyatlar, kıtlık vakaları gibi hadiselerin tamamı valilerin idari değişiklikler yapmasına ve her valinin uygun gördüğü kararı almasına yol açmıştı.³³ Musul Valisi Muhammed Bayraktar Paşa Ezidileri itaat ettirmeyi başardı.³⁴

Sultan II. Abdülhamid, ülkedeki yıllık yolsuzluk durumunu araştırmak için zaman zaman Osmanlı vilayetlerine yüksek rütbeli ve geniş yetkili bir müfettiş gönderirdi. 1892 yılında Padişah, Fırat'a Ömer Lütfi Paşa adında bu tip bir müfettiş göndermiş ve ona Musul bölgesini yönetme yetkisi vermiştir. Paşa, reform çabalarına burada başlamak niyetiyle 5 Temmuz'da Musul'a gelmiştir. Nitekim o dönemlerde Musul vilayeti yolsuzluk ve birçok haksızlıkla dolu olup Ömer Lütfi Paşa, buradaki her şeyi şiddet yoluyla ıslah edebileceğini düşünmüştür. Bu anlamda Musul'da ilk yaptığı şey, hapisteki sıradan halktan olanları serbest bırakmak ve onların yerine yönetim kurulu üyelerini ve bazı ileri gelenleri hırsız ve haydut oldukları iddiasıyla ele geçirmek olmuştur. Altı gün yoğun sıcaklığın altında cezaevinde kaldıktan sonra salıverilmişler ve işten çıkarılmışlardır. Sonra rüşvet almakla tanınan hâkimi getirerek eşeğe bindirmiş ve onunla birlikte dolaştırmıştır. Musul sokaklarında el-Manavi'nin

³⁰Seca Kahtan Muhammed Ali, *Musul'da Osmanlı Yönetimi M. 1834-1879*, Yüksek Lisans Tezi, Musul Ocak 2002, s. 51; Gündüz, *a.g.m.*, s. 366.

³¹İbrahim Halil el-Alan, *Modern Musul Tarihinde Al-Mecmal*, s. 122.

³²Halil Ali Murad, *İkinci Osmanlı Döneminde Fırat'ın İdari ve İktisadi Tarihi 1750-1638*, Yüksek Lisans Tezi, Musul Üniversitesi, Musul 1975, s. 52-53.

³³Ferhad Muhammed Ahmed, *Musul'daki Osmanlı Yönetimi*, Musul 2011, s. 89.

³⁴Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 30.

önünde yürüdüğü, insanlar hakkında yorum yaptığı biliniyordu ve insanlar ilk defa böylesini gördükleri için hayrete düştüler. Bu sert bir tutum olarak hafızalarda kalmıştır.³⁵

Ömer Lütfi Paşa, sekiz yıl boyunca halktan kalan vergi ve borçları tahsil etmek için özel bir komite kurdu. Ömer Lütfi Paşa'nın elde ettiği bu başarı, onu her şey üzerinde hakim kıldı ve Musul'un kadın nüfusunu sayma kararı çıkaracak uygulamaya koydu.³⁶

20. yüzyıl başlarında Musul vilâyeti; kuzeyde Diyarbakır ve Van vilâyetleri, doğuda Irak-ı Acem de denilen İran memleketi, güneyde Bağdat Vilâyeti, batıda Suriye ile kuzeybatıda Halep vilayetleri ve müstakil Zor mutasarrıflığı ile çevrili bulunmakta ve yaklaşık 75 bin km² yüzölçüme sahip idi.³⁷

³⁵ Ali Al-Wardi, *Yeni Irak*, Üçüncü Bölüm, Bağdat Üniversitesi, Bağdat 1969, s. 49.

³⁶ Ali el-Wardi, *a.g.e.*, s. 49.

³⁷ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*, Dersaâdet 1314, s. 788.

Harita 1: Osmanlı Döneminde Musul Vilayeti (20. yüzyıl başları)³⁸

1912 yılı Musul Salnamesi'ne göre, 91.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan Musul bölgesi, kuzeybatıda Diyarbakır Valiliği, kuzeyde Van Valiliği, doğuda İran, güneyde Bağdat Valiliği ve batıda El-Zor Valiliği ile çevrili idi.³⁹

Harita 2: Musul Haritası⁴⁰

Yine H. 1330 (1912) tarihli salnameye göre Musul vilayeti, Musul, Kerkük, Süleymaniye sancaklarından oluşmaktaydı ve sancakların kaza, nahiye ve köy sayıları aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 01: Musul Vilayetinin İdari Taksimatı⁴¹

Sancak Adı	Kaza sayısı	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Musul	6	15	1627
Kerkük	6	17	1712

³⁸ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM Kitapları, Ankara 2012, s. 19.

³⁹ Remzi Kılıç, "Kerkük Ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Türklük Bilimi Araştırmaları* (2010): 245-259 <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16969/177278>>

⁴⁰ Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, 1985, ss. 166-167.

⁴¹ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 17.

Süleymaniye	5	11	1082
Toplam	17	43	4392

1912 yılı salnamesine göre, vilayetin merkez sancağı olan Musul sancağı; Musul, İmadiye, Zaho, Sincar, Duhok ve Akra olmak üzere 6 kazadan oluşmaktaydı. Ravanduz, Erbil, Salahiye (diğer adıyla Kifri), Köysancak ve Raniye kazaları da Kerkük sancağını oluştuyordu. Vilayetin üçüncü sancağı olan Süleymaniye'nin sınırları içerisinde de 4 kaza yer almakta idi. Bunlar, Gülanber, Bazyan, Şehr-i Pazar ve Mamure (Mamuretü'l-Hamit) kazaları idi.⁴²

Aynı tarihli salnamedeki anlatım ile Musul sancağı, “vilayetin kuzey ve batısında, Dicle nehri havzasında olup bu nehir Musul sancağının ortasından akmaktadır. Dicle nehrinin kollarından olan Büyük Zap nehrinin bir kolu ile Hoyber, Huser, Hazer ve diğer muhtelif nehirler de liva arazisi dâhilinde akarlar”. Tablo 2’de gösterildiği üzere, sancak altı kaza ile on beş nahiye ve 1627 köyden oluşmaktaydı.

Tablo 02: Musul Sancağının İdari Taksimatı⁴³

Kaza Adı	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Musul	4	602
Akra	2	214
Duhok	1	215
İmadiye	5	366
Zaho	2	181
Sincar	1	49
Toplam	15	1627

H. 1312 (1894) tarihli salnameye göre Şeyhan ve Aşair-i Seb’a olmak üzere iki nahiyeden oluşan Musul merkez kazası, idarî açıdan H. 1330 (1912) salnamesinde aşağıda Tablo 3’te gösterildiği gibi bir teşkilatlanmaya sahipti.

⁴²Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 17.

⁴³Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 18.

Tablo 3: Musul Kazasının İdari Taksimatı⁴⁴

Bulunduğu kısım	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Doğu kısmı köyleri	0	290
Şeyhan nahiyesi	1	68
Aşair-i seb'a nahiyesi	1	78
Batı kısmı köyleri	0	70
Emlâk-ı Emiriye şubesi	1	56
Zemar Emlâk-ı Emiriye şubesi	1	40
Toplam	4	602

Musul'dan ayrılarak Hakkari eyaletine katılan İmadiye kazası 1894'te tekrar Musul'a bağlanmıştır.⁴⁵H. 1325/M. 1907 salnamesinde “birinci sınıf bir kaza” olduğu belirtilen İmadiye kazası, yine aynı salnamedeki anlatımla “vilayetin kuzeyinde ve yirmi dört saat mesafededir. Doğusunda Zibar nahiyesi, batısında Zaho, güneybatısında Duhok kazaları, kuzeyinde Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağı ile sınırlıdır”.⁴⁶ H. 1330/M. 1912 senesi salnamesine göre İmadiye kazasının idari taksimatı aşağıda Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo-4: İmadiye Kazasının İdari Taksimatı⁴⁷

Nahiye adı	Köy sayısı
İmadiye merkez	43
Bivari-i Bala	61
Bivari-i Zir	35
Reygan	57
Nirve	35
Davudiye	135
Toplam	366

Musul sancağına bağlı üçüncü kaza Zaho'dur. Zaho kazası kuzeyde Van ve Bitlis, batıda Diyarbakır vilayetleri, güneyde ise Duhok ve İmadiye kazaları ile sınırlıdır ve vilayet

⁴⁴*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 18.

⁴⁵Şeza Faysal el-Ubeydi, *el-İdaratü'l-Osmaniyye fî Musul Hilal Fıtratü'l-Ceneralıyyin 1908-1918*, Musul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Musul 1997, s. 16-18; Buthaina Abdul Aziz Abdullah Tac Allavi, *Musul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, Musul 2002, s. 30-31.

⁴⁶*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 18.

⁴⁷*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 19.

merkezine yirmi bir saatlik uzaklıktadır. Zaho'nun Sindigeli ve Silifani adında iki nahiyesi vardır. H. 1330/M. 1912 salnamesine göre Zaho kazasında, iki nahiye ile birlikte toplam 181 köy mevcuttur.⁴⁸

Musul sancağının dördüncü kazası Sincar'dır. H. 1330/M. 1912 salnamesindeki anlatımıyla; “Musul vilayetinin batı ucunda, Fırat ve Dicle nehirleri arasında oluşmuş olan büyük bir adanın – ki Avrupalılarca ona “Mezopotamya” adı veriliyor – ortasındaki meşhur Sincar dağının güneydoğusunda bulunan “Beled” kasabası, bugün Sincar kazasının idare merkezi”dir. 1912 yılında Sincar kazası merkezine bağlı 42 ve Telafer nahiyesine bağlı 7 köyle birlikte kazanın toplam 49 köyü bulunmaktadır.⁴⁹

Son olarak Duhok kazası, Musul sancağının önemli kazalarının birisidir. Duhok kasabası Musul'un kuzeyinde, vilayet merkezine on iki saat mesafededir. Doğuda Akra, batıda Zaho, kuzeyde İmadiye, güneyde Şeyhan ile sınırlıdır.⁵⁰

1912 yılı salnamesinde Musul vilayetinin Kerkük sancağının fizikî konumu ile idarî taksimatı hakkında şu bilgiler mevcuttur: “Kerkük sancağı vilayet arazisinin orta kısmında, yani Musul ve Süleymaniye sancakları arasında; güney ve güneybatısında Bağdat hududundan kuzeydoğusunda İran hududuna kadar uzanan bir daire içerisinde olup; (sancağın) doğu ve kuzey tarafları dağlık, güney ve batı tarafları düzlüktür. Merkez kazasından başka Ravanduz, Erbil, Salahiye, Köysancak ve Raniye kazalarına sahiptir. Sancağın uzunluğu kuzeyde Hakkâri sınırından güneyde DiyaleSuyu'na kadar 72 saat, eni ise 35 saattir”.⁵¹Tablo 5'te gösterildiği üzere, sancak altı kaza ile 17 nahiye ve 1712 köyden oluşmaktadır.

Tablo 05: Kerkük Sancağının İdari Taksimatı⁵²

Kaza Adı	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Kerkük Merkez	5	363

⁴⁸*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 19.

⁴⁹*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 20.

⁵⁰*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 20.

⁵¹*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 21.

⁵²*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 25.

Ravanduz	5	391
Erbil	3	300
Köysancak	2	252
Raniye	0	250
Salahiye	2	156
Toplam	17	1712

1912 yılı salnamesine göre, Kerkük merkez kazasının Altınköprü, Melha, Kil, Şivan ve Dakuk adlarını taşıyan beş nahiyesi vardır. Bu nahiyelere ait köy sayıları aşağıda Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Kerkük Merkez Kazasının İdari Taksimatı⁵³

Nahiye adı	Köy sayısı
Merkez	133
Melha	37
Altınköprü	27
Kil	67
Şirvan	66
Duhok	33
Toplam	363

Ahalisi tamamen Türk olan Altınköprü nahiyesi, Kerkük'ün kuzeybatısında ve liva merkezine dokuz saat, Musul'a yirmi yedi saat uzaklıktadır. Toplam 27 köyü bulunmaktadır. Altınköprü kasabasının Bağdat-Musul yolu üzerinde ve Küçük Zap nehrinin oluşturduğu bir adada bulunması, onun önemini artırmaktadır. Türk, Kürt ve Araplardan oluşan ahalisi ile Melha nahiyesi, sancağın güneybatısında bulunmaktadır. Nahiye merkezi Küçük Zap nehri üzerinde bulunan Melha köyüdür. Kil nahiyesi, livanın kuzeydoğusunda 67 köyden ibarettir ve merkezi Köşk köyüdür. Halkının büyük bir kısmı Kürt olan ve Kerkük'ün kuzeybatısında bulunan Şivan nahiyesinin ise 66 köyü vardır. Bu nahiyenin merkezi Hacıbihan köyüdür. Kerkük'ün güneyinde ve 9 saat mesafede olan Duhok nahiyesinin halkı çoğunlukla Türk, çok azı Arap ve Kürt'tür.⁵⁴

⁵³Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 27.

⁵⁴Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 27.

Kerkük sancağının ikinci önemli kazası olan Ravanduz, livanın kuzeyinde ve İran hududu üzerinde olup liva merkezine 42 saat mesafededir. Şirvan ve Mizuri-i Bâlâ, Balık, Bradust, Deyr-i Harir adlarında beş nahiyesi vardır. H. 1330/M. 1912 salnamesine göre sancağın kaza ve nahiyelerinin köy miktarları aşağıdaki Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 07: Ravanduz Kazasının İdari Taksimatı⁵⁵

Nahiye Adı	Köy sayısı
Ravanduz Merkez	119
Deyr-i Harir	40
Balık	60
Bradust	64
Şirvan ve Mizuri-i Bala	108
Toplam	391

Kerkük sancağının üçüncü kazası Erbil, liva merkezinin batısında yer almaktadır. Kaza merkezi Türklerden oluşan kazanın güneydoğusunda Köysancak ve Raniye kazaları, batısında Musul ile Büyük Zap Nehri, kuzeydoğusunda Altıncöprü nahiyesi ve doğusunda Ravanduz kazası bulunmaktadır. Kerkük livasının bir diğer kazası Salahiye, livanın güneydoğusunda ve Bağdat ile Süleymaniye sancağı sınırındadır. Kazanın merkezi olan Salahiye kasabası, Kerkük şehrine 25 saat mesafededir. Kasabanın eski adı Kifri ve kazanın eski adı da Zengabad olup kaza halkı Arap, Kürt ve Türklerden oluşmaktadır. Livanın kuzeydoğusunda ve dağlık bir arazide bulunan Köysancak kazasının merkez kasabasının Kerkük’e uzaklığı 18 saattir. Halkının çoğunluğu Kürt olan kazanın, Şaklava ve Balisan adında iki nahiyesi olup, H. 1330/M. 1912 salnamesine göre toplam 252 köyü bulunmaktadır. Sancağın son kazası Raniye livanın kuzeydoğusunda olup kaza merkezi olan Raniye kasabası Kerkük’e 15 saat mesafededir. H. 1325/M. 1907 salnamesinde kazanın 250’ye yakın köy ve mezrası vardır.⁵⁶

Musul vilayetinin Süleymaniye sancağı, vilayetin doğusunda ve dağlık bir arazide yer almaktadır. Sancakta Süleymaniye Merkez kazası ile birlikte Gülanber, Şehr-i Pazar,

⁵⁵Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 28.

⁵⁶Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 28-29.

Mamure ve Bazyan olmak üzere toplam 5 kaza bulunmaktadır. Bu kazaların nahiye ve köy miktarları H. 1330/M. 1912 yılı salnamesine göre aşağıda Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 08: Süleymaniye Sancağının İdari Taksimatı⁵⁷

Kaza Adı	Nahiye sayısı	Köy sayısı
Süleymaniye Merkez	5	312
Gülanber	2	309
Şehr-i Pazar	0	125
Mamure	1	177
Bazyan	2	159
Toplam	11	1082

Süleymaniye sancağı merkez, Serçınar-1 Şarki, Serçınar-1 Garbi, Karadağ, Surtaş ve İlgovara Müdürlüğü olmak üzere toplam beş nahiyeden oluşmaktadır. H. 1330/M. 1912 yılı salnamesine göre, Serçınar nahiyelerini 139, Karadağ nahiyesi 173 ve Surtaş nahiyesi 69 olmak üzere sancağın toplam 381 köyü mevcuttur. İlgovara Müdürlüğü ise sancaktaki konar-göçer aşiretlerin idaresinden sorumludur. Bunların yazlık ve kışlık mekanları farklıdır.⁵⁸

Gülanber kazası, Süleymaniye’nin doğu ve güneydoğusunu çevrelemiş büyük bir kazadır. Merkezi, bugün Halepce olarak bilinen “Elebce” kasabasıdır. Bu kazasının Kızılca ve Seruçek adlarında iki nahiyesi vardır. H. 1330/M. 1912 senesinde Gülanber merkeze bağlı 113, Kızılca nahiyesine bağlı 90 ve Seruçek nahiyesine bağlı 106 olmak üzere, kazanın toplam 309 köyü bulunmaktadır.⁵⁹

Bazyan kazasının idare merkezi, Kerkük ile Süleymaniye arasındaki cadde üzerinde bulunan Çemçemâl köyüdür. Bazyan kazası halkının büyük çoğunluğunu XVIII. yüzyıl ortalarında İran’dan bölgeye göç eden Hemavend aşireti oluşturmaktadır.⁶⁰

Mamure (Mamuretü’l-Hamit) kazası H. 1314/M. 1896 yılına kadar Merge olarak adlandırılırken, bu kazaya daha sonradan “Mamuretü’l-Hamit” adı verilerek, merkezi

⁵⁷Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 30.

⁵⁸Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 30.

⁵⁹Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 31.

⁶⁰Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 31.

Kaledize kasabası yapılmıştır. Halkının büyük kısmı, büyük Nurettin aşiretine mensuptur. Mamuretü'l-Hamit'in Peşder adlı bir nahiyesi de vardır. H. 1330/M. 1912'da kazanın Merge'ye bağlı 45 ve Peşder'e bağlı 63 olmak üzere toplam 108 köyü mevcuttur.⁶¹

Son olarak, Şehr-i Pazar kazası, Süleymaniye sancağının kuzeydoğusunda yer almaktadır. Şehr-i Pazar kazasının “Mavet” adında bir nahiyesi de mevcuttur. H. 1330/M. 1912 senesinde bu nahiyeye bağlı 36 ve merkeze bağlı 89 olmak üzere, kazanının toplam 125 köyü bulunmaktadır.⁶²

1878-1918 döneminde Musul'daki Osmanlı merkezi otoritesinin hakimiyetini yenilemek için birçok önlem alındı. Bu maksatla görevlendirilen valiler de bu politikayı uygulamak için çok çalıştılar.⁶³ Kısa saltanat sürelerine sahip olan bu yöneticilerin biyografileri, belirli bir yeterlilik ve beceri derecesine sahip yöneticiler ile zayıf olan diğer yöneticiler arasında farklılık gösteriyordu.⁶⁴ Bu yöneticiler, zorlayıcı tedbirlere başvurdıkları için Musul Vilayeti'ne düzen ve istikrarı tam olarak geri getiremediler.⁶⁵

1.3. 1878-1918 Döneminde Musul Vilayetinin Nüfusu

Tanzimat'ın ilânının hemen arifesinde (1838), II. Mahmud'un irâdesiyle bütün Musul Eyaleti'ndeki ehl-i zimmet ve reâyânın nüfus sayımı da yapılmıştı. Tahrir sonuçlarına göre Musul merkezindeki toplam 15 mahallede, 2290 Hristiyan ve 481 Yahudi olmak üzere 2771 gayrimüslim yaşamaktaydı. Kadın nüfus, bu sayının dışında olduğuna göre, Musul merkez kazadaki gayrimüslim nüfus 5500 civarına ulaşır ki, bu durumda Musul vilâyetinin genelindeki gayrimüslim nüfusun yaklaşık oranı 1/10 değerine uygun düşmektedir.⁶⁶

⁶¹ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 31.

⁶² *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 31.

⁶³ Sayyar Kawkab Ali el-Jamil, “Musul’un Celile Egemenliğinin Sona Ermesinden Doğrudan Yönetime 1834-1869’da Musul”, *Medeniyet Ansiklopedisi*, Dördüncü Bölüm, Beyrut 1999, s. 85.

⁶⁴ Jassim Muhammed Hassan el-Adoul, *Musul, Hamidi Dönemi 1876-1909*, Musul Medeniyeti Ansiklopedisi, Dördüncü Bölüm, Musul 2013, s. 95

⁶⁵ Abdul-Rahman Abdullah Muhammed el-Araf, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁶ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 16-17.

Mehmed Hurşid, Seyahatname-i Hudud'unda 1848-1849 yıllarında Musul şehrinde toplam 28.586 erkek nüfusun bulunduğunu yazar. Kadınlarla birlikte toplam nüfus 55.000 civarındadır. 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde 27.881 Müslüman, bir Rum, kırk beş Ermeni, 2809 Katolik, 692 Yahudi ve yetmiş dört Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfus mevcuttur. 1890 tarihli Musul Vilâyeti Salnâmesi'nde şehrin nüfusu 60.000 olarak verilir ve bunun 5000'inin Hristiyan, 1000 kadarının Yahudi, geri kalanların da Müslüman olduğu kaydedilir. Şemseddin Sami'nin *Kamusü'l-â'lâm* isimli eserinde Musul şehrinin nüfusunu 61.000 olarak gösterilir. 1906-1907 sayımına göre ise şehirde 43.775 Müslüman, bir Rum, bir Ermeni, 3882 Katolik, yetmiş dört Protestan, 719 Keldani, 1024 Ya'kübi, 2071 Yahudi ve 2830 Yezidi olmak üzere toplam 54.421 kişi yaşamaktadır.⁶⁷

Musul vilayet salnamelerindeki verilere göre XIX. yüzyılın sonlarında 1894 yılında kayıt dışı ve kayıtlı nüfusa baktığımızda eyalette toplam 252.416 hane mevcuttur. Bir hanenin kesin olarak kaç kişiden oluştuğunu tespit etmek imkansız ise de genel kabul gören 5 sayısı ile çarptığımızda, 1.262.080 kişilik bir nüfus ortaya çıkmaktadır. XX. yüzyıl başlarında dünyada ve bölgede yaşanan savaşlar göz önünde bulundurulduğunda, bu sayının kesin olmamakla birlikte, dönemin nüfusunu aşağı yukarı yansıttığı varsayılabilir.⁶⁸

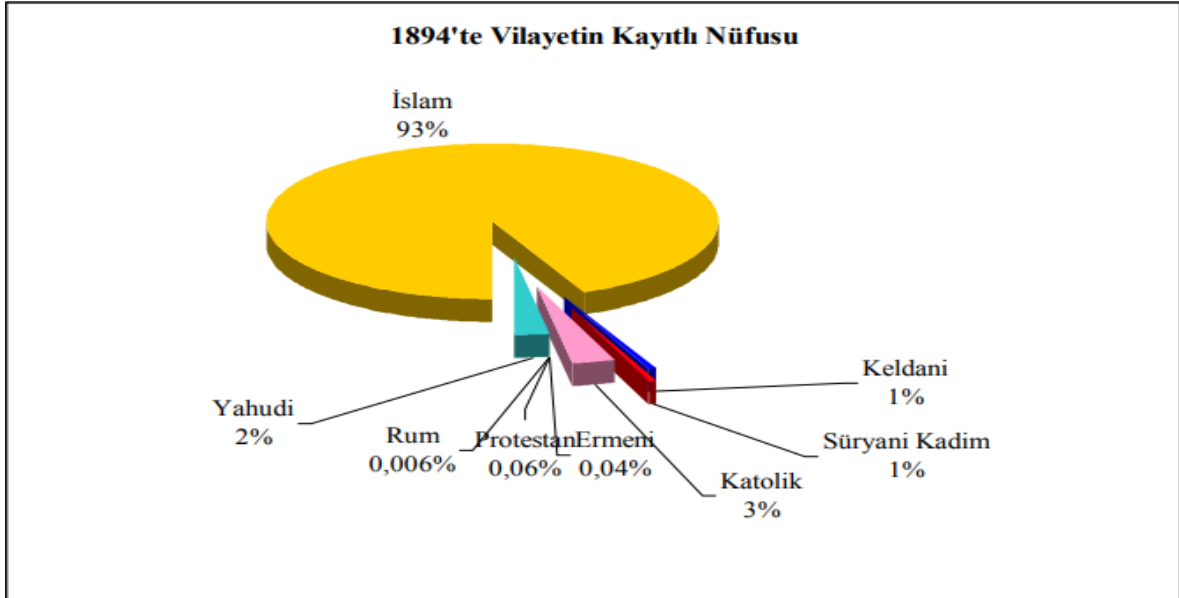
Aşağıdaki 1894 yılı Musul Vilayeti Kayıtlı Nüfusunu gösteren grafik incelendiğinde nüfusun % 93'ünü Müslümanların, geriye kalan % 7'sini de çeşitli azınlıkların oluşturduğu görülmektedir. Nüfusunun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşan vilayette, çeşitli mezhep farklılıkları ve etnik farklılıklar da görülebilmektedir.

Grafik 1: 1894'te Musul Vilayeti'nin Kayıtlı Nüfusu⁶⁹

⁶⁷ Gündüz, a.g.m., s. 364-365.

⁶⁸ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 41.

⁶⁹ Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s. 42.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, antik eserler ve çeşitli misyonlar için yapılan kazılardan dış siyasi, ekonomik ve kültürel ilgilerin gelişmesiyle Musul'un önemi büyük ölçüde artmıştır. Bu önem, Avrupa ülkelerinin Musul'da kendilerine konsolosluk açma çabalarıyla ortaya çıkmıştır.

Bölgedeki Avrupa ülkeleri arasındaki rekabet yoğun olup ve bu bölgedeki ve dünyanın diğer bölgelerindeki sömürge rekabeti 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ana nedenleri arasındaydı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909'da Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'i darbe ile tahttan indirerek yönetime el koymasından bir süre sonra ve Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden iki yıl önce Musul'da İttihatçıların yönetiminde etkili olmaya başladılar.⁷⁰

Federalist politikalar izleyen İttihat ve Terakki Partisi, ülkeyi diktatörlükle yönetti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan halklara ve milletlere yönelik (Türkleştirmek) politikasını izlediler. Bu yönetim tarzı, federalistlere karşı şiddetli tepkilerle sonuçlandı ve

⁷⁰ Abdul Rahman Abdullah Muhammed el-Araf, *a.g.e.*, s. 25.

bu politikaya karşı çıkmak için aleni veya gizli birçok Arap partisi ve birliği kuruldu. Bu Arap parti ve derneklerinin etkisi ve faaliyetleri Musul'da da görüldü.⁷¹

Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte İngiliz kuvvetleri, 6 Kasım 1914 tarihinde el-Fad'a çıkarma yaparak Irak'ı işgal etmek için harekete geçti⁷². Dört yıl süren savaş boyunca Irak'ta İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri arasındaki çatışmalar devam etti. Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918'de Müttefiklerle bir ateşkes (Mondros Ateşkes Antlaşması) imzaladığında, İngilizler Irak topraklarının çoğunu işgal edip Musul şehrine 12 mil mesafeye ulaştılar. 8 Kasım 1918'de Osmanlı kuvvetleri Musul'u boşalttığında İngiliz kuvvetleri oraya girerek kendi bayraklarını çektiler⁷³.

1.4. Musul Siyasetinde Dernekler ve Siyasi Partiler

Musul, Osmanlı döneminin sonunda siyasi hareketliliğe sahne oldu. Bu siyasi hareketlilik, şehrin insanların genel durumu, özellikle de siyasi yönleri takip etme yetenekleriyle belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde önemli bir geçiş olan 1908'de anayasanın yeniden ilanından sonra Musul'da valilerin idaresi yoluyla merkezi otorite ile ilişkilerin modernleşmesini etkilemiştir. Laikler İslami karakterinden sıyrılmış gibi görünüyordu. Sonuç olarak, Birlik Cemiyeti kuruldu ve Muhammad el-Fakhri seçildiği için İngilizcede kulüp anlamına gelen (Klub) olarak adlandırıldı ve Osmanlı döneminde Musul şehrinde faaliyet gösteren derneği akredite etti. İttihad ve Terakki Partisi, Siyonistlerle işbirliği yaparak devlet idaresini ele geçirmek için 1908'de Sultan II. Abdülhamid'e karşı bir darbe düzenledi. Ancak görünen o ki Musullular, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami müfredatını ortadan kaldırmak için Siyonizm ve Masonluk fikirlerini yaymak isteyen bu tehlikeli planlamanın tam boyutlarının farkında değillerdi.⁷⁴

Ancak Musullular, Birlik Cemiyeti'nin ve onun Musul'daki şubesinin planının ardındaki tüm olumsuz olayları kısa sürede fark etti. Sonuç olarak, başkent İstanbul'daki ana

⁷¹Taj el-SirAhmed Harran, *Arap-Türk İlişkileri Yoluyla Ulusal Düşüncenin Gelişimi 1908- 1914*, Kuveyt 1983, s. 48-57.

⁷² İbrahim Halil Ahmed ve Cafer Abbas Hamidi, *Çağdaş Irak Tarihi*, Musul 1989, s. 11.

⁷³ Abdul Rahman Abdullah Muhammed Al-Adan, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁴Orwa Jamil Mahmoud Othman, *a.g.e.*, s. 160-161.

dernek olan Muhammediye Cemiyeti'ne bağı olan Musul'da bir şube kurdu. İttihatçı grubun yüzleşmesine tanık olan ve onları Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami karakterini ortadan kaldırmaya çalışan unsurlar olmakla suçladı. Musul'un ileri gelenlerinden bazıları ve diğer ileri gelenler, Muhammediyye Cemiyeti'nin Musul şubesine mensuptu.⁷⁵

1908 yılı sonlarında kurulan bu derneğin merkezi Bab el-Saray Mahallesi'nde bulunan Ahmediye Mektebi idi. Dernek ve üyeleri, İslam hukuku müfredatının korunmasını ve Sultan II. Abdülhamid'in desteğini vurgulayan toplantılar ve konuşmalar ve konferanslar vererek federalistlerin görüşleriyle yüzleşmeye başladı. Ancak sendikacılar, derneği kapatarak karşılarına çıktı ve 26 Nisan 1909'da faaliyetlerini durdurdu.⁷⁶

Musul halkı federalistlerin egemenliğine karşı boş durmadı. Bir grup Musullu vatansever, 1913'ün sonunda ve 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden iki ay önce, "Cemiyet el-Alam" adlı siyasi bir dernek kurdu. Bu derneğin öncüleri arasında Thabet AbdelNour, Muhammad Raouf Al-Falahi, Fahmy El-Sherbiny, Mustafa Amin Al-Dha'i, Raouf Al-Shahwani'nin yanı sıra birçok vatansever Musullu'nun Cemiyet el-Alam organizasyonuna katıldığı bilinmektedir.⁷⁷

Dernek faaliyetlerinde gizlilik ve katı sır tutma yöntemini esas almış, kültürel alanda ise (Arap milliyetçiliği) üzerinde durmuştur. Musul kampanyasında Muhammed Raouf Al-Falahi'nin evinde bulunan derneğin genel merkezinde içeriğini tartıştılar. Dernek kamusal sosyal düzeyde aktif olmuştur. Bu durum, Musul'daki vatandaşların, şehrin Osmanlı ordusundaki hizmetini terk ederek Şerif Hüseyin bin Ali ve derneğin önderliğinde Haziran 1916'da Hicaz'daki Büyük Arap İsyanı'nın güçlerine katıldılar. Ayrıca federalistleri desteklememeye çağırın bilgiler yayımladılar. İngiliz sömürgeciliği sırasında faaliyetler devam etti.⁷⁸

⁷⁵Mahmoud Sheet, *Irak, Araplar ve Dünya Tarihinden Gizemler*, 4. Baskı, Bağdat 1984, s. 20-23.

⁷⁶Orwa Jamil Mahmoud Othman, *a.g.e.*, s. 162.

⁷⁷ İbrahim Halil Ahmed, "Musul ve Yirminci Yüzyılın Başında Ulusal Hareket", *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*, Cilt 4, Musul 1992, s. 137.

⁷⁸Omar ve Othman, *a.g.e.*, s. 167-169.

Musul'da İttihatçıların karşısına çıkan partilerden biri de 1911'de kurulan ve şehrin aydınlarının da katıldığı Hür İlmîlî Parti idi. Federalistlerin eğilimlerine aykırı görüşleri yaymak için çaba sarf ederek ve Laik Cemiyet Birliği'nin iddialarının geçersizliğini teyit ederek Libya'nın batısındaki Trablus'ta Osmanlı kuvvetlerinin İtalyan sömürge güçleri tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından 8 Kasım 1911'de kurulan ana partinin başkent İstanbul'daki bir şubesi olan Hürriyet ve İtilaf Partisi de İstanbul'da faaliyet gösteriyordu.⁷⁹

Osmanlı Temsilciler Meclisi'nde (Parlamento) Birlik grubunu temsil eden Bakan Hakkı Paşa'ya (1910-1911) karşı geniş bir muhalefete yol açan İlmîlî Parti'ye Musul şehrindeki insanlar da katıldı. Osmanlı yönetiminin sonunda Musul'da rol alan partiler arasında Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerine yönelik politikasına idari bir yaklaşım uygulanmasını isteyen “Osmanlı İdari Ademi Merkeziyetçiliği” de vardı. Osmanlı valisi Süleyman Nazif bu partiyle ilişkisi olanları cezalandırmak için bir emir verdiğinde Saeed Al-Hajj Thabet, İbrahim Attar Bashi ve Daoud Al-Lah Al-Ziyada tutuklandı. Bu durum Musul kamuoyunu bu tutuklanma konusunda harekete geçirdi. Mayıs 1913'te Musullular İstanbul'a bir telgraf göndererek şehirdeki milliyetçi akımları hedef alan tedbirlerden hoşnutsuzluklarını dile getirdiler. Görünüşe göre Musul halkı ile Federalistler arasındaki çatışmalar tehlikeli bir düzeye ulaştı.⁸⁰

⁷⁹Abd al-Fattah Ali Yahya, *Musul'da Parti Yaşamı 1926-1958*, College of Arts, University of Musul, Yüksek Lisans Tezi, Musul 1990, s.16.

⁸⁰ İbrahim Halil Ahmed, “Daoud Al-Mallah Al-Ziyadah ve Musul'daki Arap Ulusal Bilincinin Etkilerindeki Rolü”, *Journal of Bain Al-Nahrain Al-Adwan* (18-19) Musul 1971, s. 282.

İKİNCİ BÖLÜM

1878-1918 YILLARI ARASINDA MUSUL VİLAYETİNDE EKONOMİK HAYAT

Musul ve bağlı sancakları olan Kerkük ve Süleymaniye bölgelerindeki iktisadî yapıyı etkileyen birçok faktör bulunmaktaydı. Ancak bunların büyük bir kısmını, coğrafi ve sosyal etkenler başlığı altında toplamak mümkündür. Son derece verimli topraklara sahip olan Musul ve çevresinde bu verimli toprakları sulayan Dicle ve Fırat gibi iki büyük nehir bulunmaktadır. Vilayet topraklarını baştanbaşa dolaşan bu nehirler, tarımsal üretimi doğrudan etkilediği gibi, taşkın zamanlarında da olumsuz durumların ortaya çıkmasına sebebiyet verebiliyordu. Yine bu bölgenin sahip olduğu ılıman iklim de ziraat faaliyetlerini ve ürün çeşitlerini belirleyen önemli coğrafi özellikler arasında yer almıştır.

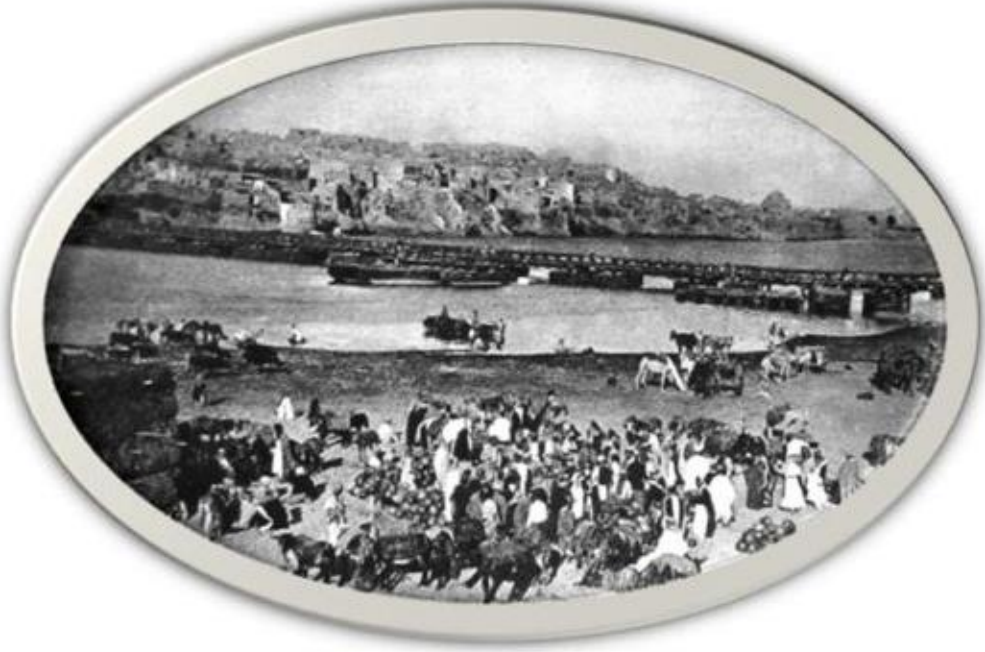
Resim 1: Musul (20. Yüzyıl başları)⁸¹

⁸¹ Samir BashirHadid, a.g.e., s. 45.

Ticaret bahsinde ayrıntısıyla değinileceği gibi, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu ticaret ve kervan yollarının bulunduğu bölgede bu durum, ticarî faaliyetlerin niteliklerini belirlemede ön plana çıkmıştı. Yine Dicle ve Fırat nehirleri için söz konusu olan ve tarihî nitelik taşıyan nehir taşımacılığı da, bölgenin ticarî yapısında önemli bir yer tutmaktaydı. Ayrıca her bölge için geçerli olabilecek kuraklık vb. etkenler de iktisadî hayat için diğer coğrafi etkenler arasında yer alıyordu.⁸²

Resim 2: Osmanlı İdaresi Döneminde Musul'da Ahşap Köprü⁸³

Osmanlılar 1515'te Musul'u ele geçirdiğinde Musul, surlarla çevrili küçük bir kasabadan daha büyük değildi. İyi inşa edilmemişti ve sadece eski ticari şöhretinin geri kalanını koruyordu.

⁸² Hut, *a.g.t.*, s. 194.

⁸³ Samir BashirHadid, *a.g.e.*, s. 56.

Hükümet koşullarının istikrarsızlığı dışında iç koşulları hakkında pek bir şey bilinmiyordu. Ancak Musul, Osmanlıların kontrolünü aldıktan sonra, en önemli Arap vilayetlerinin merkezi haline gelmesiyle tarihinde yeni bir aşamaya girdi. Osmanlılar tarafından İran varlığını bir bütün olarak Irak'tan vürmek için ileri üs konumuna geldi. Musul'un yağmur bolluğu ve tarım arazilerinin merkezi yönetime yakınlığı gibi seçkin koşulları göz önüne alındığında, Osmanlılar burada feodal üslubu takip ettiler. Irak'ın diğcr tüm bölgelerinde topraklar yerel sahiplerinin mülkiyetinde kaldı.⁸⁴

Vali Mithat Paşa, 1869-1872 yılları arasında Musul ve Basra'nın da dahil olduğı bugünkü Irak'a tekabül eden Bağdat vilâyetini Altıncı Ordu kumandanlığı da uhdesinde olmak üzere geniş yetkilerle yönetti. Balkanlar'da (Tuna ve Niş valilikleri) kazandığı valilik tecrübesiyle Arazi Kanunnâmesi'ni ve yeni vilâyet kanununu burada da uygulamaya koydu. İmar ve inşa faaliyetlerinin yanı sıra Irak topraklarının tapu ile dağıtılmasını sağlayarak ziraatı geliştirmeye çalıştı.⁸⁵ Bu tapulama uygulaması devlete ait toprakların aşiretlere dağıtılarak ıslah ve ekilmeleri ve sulama imkânlarının iyileştirilmesi maksadıyla yapılmıştır.⁸⁶ Osmanlı otoritesinin bu politikanın arkasından aradığı başka önemli ve geniş kapsamlı hedefler de vardır. Bu, aşiretlerin tek bir yerde istikrarının, vergi koyma ve toplama ve insanları orduya alma sürecini kolaylaştıracağı üzerine dayanan bir politikadır. Sonunda Osmanlı hükümeti, şeyhler ve ağalar adına toprak tescili sürecinin nüfuzlarını artıracığını gördüğünde ve hükümet için bir tehdit oluşturmaları muhtemel olduğu için tapu işlemini durdurmaya karar verdi.⁸⁷

⁸⁴ İbrahim Halil el-Allaf, *Musul Vilayeti'nde Sosyal Hayat 1515-1918*, el-Huriyye Baskı ve Yayınevi, Bağdat 1983, s. 69.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya ve Ş. Tufan Buzpınar, "Mithat Paşa", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 7.

⁸⁶ Abbas Al-Azawi, *History of Iraq between Two occupations - part 7*. Masaha. December 5, 2020.

⁸⁷ Muhammed Tefvik Hüseyin, *Irak'ta Feodalizmin Sonu*, Daru'l-İlm, Beyrut t.y., s. 98.

2.1.Musul'da Tarım

Yakın Doğu'yu Uzak Doğu'ya bağlaması nedeniyle zengin petrol yatakları ve coğrafya açısından stratejik bir öneme sahip olan Musul bölgesi, söz konusu nedenlerden dolayı günümüzde çatışmanın şiddetlendiği yerlerden biridir⁸⁸.

Bu durumun kökenleri XX. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Nitekim Bölgedeki petrol kaynaklarını tekellerine almak isteyen Almanlar, bazen de mahallî girişimlerin akîm kalmasına sebep olmaktaydı. Nitekim Musul Valisi Hâzım Efendi, bölge ileri gelenlerini de çağırıp, mahallî kullanım için petrol tasfiyesi (rafineri) ve işletilmesiyle ilgili olarak, halkın da iştirakiyle bir şirket kurulmasına karar vermişti. Bu amaç için de bir kısım petrol numuneleri Yıldız Sarayı'na gönderildi ve hissesi bir liradan olmak üzere ahaliden 60 bin liralık ortak kaydedildi. Ancak Almanlara verilen Bağdat Demiryolu imtiyazı ve bununla ilgili mukavelede geçen maddeler sebebiyle, Saray'dan gelen bir emir doğrultusunda, şirketin kurulmasından vazgeçildi.⁸⁹

Alman sefareti ticaret ataşesi olan Mr. Kurt Jung ise, Haziran 1906'da Hazine-i Hassa'ya dahil olan ve Musul'un 60 km. güneyinde bulunan Gayara'daki petrol kuyuları ile Zaho yakınlarındaki kömür madenlerinde bir araştırma yaptı. Zengin petrol yataklarının bulunduğu Gayara'daki bu araştırma önemliydi. Zira, yaklaşık bir yıl sonra, İstanbul'dan henüz dönmüş olan Musul Hazine-i Hassa Nazırı İbrahim Paşa'ya, burada bir petrol rafinerisi kurmak amacıyla, Hazine-i Hassa idaresinden karşılanmak üzere 4 bin lira harcama yetkisi verildi.⁹⁰

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Musul Vilayeti, ekonomik ve sosyal koşullarında bir kaos ve kargaşa içinde yaşamış olup önemli bir reform yapılmamıştır. Hükümet ayrıca

⁸⁸ Önder Duman, "II. Meşrutiyet Döneminde Musul'da Aşiret İsyanları (1908-1914)", *Osmanlı'dan Eşkıyalık ve Terör*, Edit. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, s. 245.

⁸⁹ Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, Haz. Faruk İlkan, Pera Yayınları, İstanbul 1998, s. 366-68.

⁹⁰ Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, s. 276.

güvenliği sağlamada ve aşiretleri yerleştirmede başarısız olmuştur.⁹¹ Dolayısıyla Musul'daki koşullar, Osmanlı konumuna göre Irak'ın diğer şehirlerinden daha iyi değildi.⁹²

Musul ve Dicle ile sulanan çok verimli bir tarım alanının ortasında yer aldığı için eski zamanlardan beri tarımla ünlüdür. Musul'un tarım alanı, Dicle Nehri'nin her iki tarafında Jabal al-Sheikan ve Jabal al-Sinjar arasında uzanan Musul ovasını ve ikisi arasındaki kapalı alanı içerir. Ekimi yağmura bağlıdır ve mahsulün çoğunu yıl boyunca yetiştirir, bu nedenle Musul muazzam tarımsal zenginliği ile ünlüdür.⁹³

XIX. yüzyılın sonlarında, bu bölgede Sünni toprağı adını taşıyan başka bir toprak türü ortaya çıktı. Yüksek rütbeli memurlar ve askeri valiler tarafından yönetilen toprakların sahipleri olarak özellikle Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ve aile üyeleri bulunmaktadır.⁹⁴

Padişah, hak sahiplerine herhangi bir tazminat ödemedi bu toprakları satın alır veya kontrol ederdi. Yönetimi doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in kendisine bağlıydı ve Sünni yönetim olarak adlandırıldı. Bu topraklar Musul Vilayeti'nin en iyi ve en verimli toprakları arasındaydı. Musul ilçesinin eteklerinde, Mahmur, Kifri, Tuzhurmatu, Karatepe ve Süleymaniye de verimli topraklar bulunuyordu. Büyük Zap ile küçük Zap arasında kalan topraklar ve Dicle Nehri'nin kolları bunlar arasındaydı. Sömürgeci devletlerin başta petrol olmak üzere verimli araziler ve doğal kaynaklara sahip olmak, stratejik olarak önemli köşe başlarını tutmak ve bazı merkezleri etkisiz hale getirmek için ilgilendikleri en önemli bölgeler içinde yer alan Bağdat ve Musul bölgesindeki, asıl mücadele II. Abdülhamid döneminde başlamıştır. Bu mücadelenin kaynağı ve tarihi boyutu tam olarak bilindiğinde, Batılıların bugün Ortadoğu diye adlandırdığı bu bölgede niçin huzur ve adaletin hala sağlanamadığı ve hangi çıkarlar uğruna nelerin feda edildiği daha iyi anlaşılabilecektir.⁹⁵

⁹¹ İbrahim Halil el-Allaf, *a.g.e.*, s. 74.

⁹² İbrahim Kerim, *Tarihte Irak*, el-Huriyye Baskısı, Bağdat 1983, s. 638.

⁹³ İmad Abdusselam Rauf, *Osmanlı döneminde Musul M. 1726-1834*, s. 368.

⁹⁴ Abbas el-Azzavi, *İki İşgal Arasında Irak Tarihi*, İtaat Ticaret ve Basım Ltd. Şirketi, C. 8, Bağdat 1956, s. 186.

⁹⁵ Detaylı bilgi için bk. Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Paylaşılamayan Miras / Petrol ve Arazi*, İstanbul, 2007.

Irak'ın geneli için ziraî faaliyetler, birinci derecede iktisadî faaliyetleri oluşturmaktaydı. Bu bakımdan genel Irak arazisi içinde, “ekili alanlar” sürekli olarak artış göstermiş, bu da ekonomik anlamdaki diğer faaliyetlerin artmasına sebep olmuştu. Mahallî ihtiyaçların karşılanmasından sonra “artık ürün” ise, civar vilayetlere ve de yabancı ülkelere satılmaktaydı. Nitekim 1860'larda Irak vilayetlerinin toplam ihracatının büyük bir kısmını, tarımsal ürünler meydana getirmekte ve “tarımsal ihracat” sürekli olarak artmaktaydı.⁹⁶

Musul'un sahip olduğu coğrafi ve iklim şartları göz önüne alındığında, bölgenin tarih boyunca önemli bir tarım alanı olduğu söylenebilir. İklim, Dicle ve Fırat nehirlerinin verdiği etkiyle, ılıman özellikler gösterir. Kuzeydoğudaki dağlık alanlar ile batıda Fırat vadisi boyunca uzanan çöl sahaları hariç, Dicle nehri boyunca uzanan düzlük ve ovalık bölgelerde alüvyonlu verimli topraklar bulunmaktadır. Güneyde Kerkük civarında ve Dicle'nin sağ yanında Hamrin, Dibeke ve Erbil gibi verimli ovalar yer alır. Bu sebeplerle bölge, çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için oldukça uygun şartları gösterir. Bu da, tarım ve hayvancılığın, Musul'un iktisadî yapısında iki ana unsur haline gelmesine sebep olmuştur. Nitekim bu durum, bölge için söylenen “Tarla ile koyun sürüsü, servetin yegâne unsurları gibidir” ifadesiyle de oldukça uyum göstermektedir.⁹⁷

Tarım ve hayvancılık, Musul ve civarındaki iktisadi faaliyetlerin başında yer alırdı. Bununla bağlantılı olarak, tahılı öğütmek için kullanılan değirmenler ile bölgede oldukça gelişmiş olan dokumacılıkta, iplik ve kumaşların renklendirilmesi için kullanılan boyahaneler ve tabakhaneler, Musul ekonomisinin vazgeçilmez üretim merkezleri arasında idi.⁹⁸ Oldukça canlı bir ticarete sahip olan Musul; Orta kol olarak adlandırılan Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya-Harpur-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takiben Bağdat ve Basra'ya varan tarihî kervan yolu üzerinde

⁹⁶ Hut, *a.g.t.*, s. 195.

⁹⁷ Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1308, s. 333.

⁹⁸ Dina RizkKhoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, Musul 1540-1834, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 1999, s. 29-30

yer almaktaydı. Ticarî faaliyetlerde, satılan her türlü hayvan ve eşya için bâc, bâc-ı ubûr ve tamga adları altında muhtelif vergiler alınırdı.⁹⁹

Musul Vilayeti'nde suyun bolluğu, toprağın bereketi ve ılıman iklimi nedeniyle tarım gelişmiştir.¹⁰⁰ Bilindiği gibi Musul Vilayeti, Irak'ın en verimli ve bereketli topraklarından biri, bahçeleri en bol, suyu ve ırmakları bol olan en geniş yeridir. On sekizinci yüzyılda Musul'u ziyaret eden gezgin Babanın (Domenco Lanza) dikkatini çeken şey, Musul'un (batı) nehir kıyısında uzanan topraklarının hepsinin sürülmüş olduğunu görmesidir. Bununla birlikte, bir başka (doğu) kıyıda yer alan birçok köyün toprakları da, çok verimli topraklar olup, verimliliği hayal bile edilemeyecek kadar fazladır. Bu nedenle hasadı yeterli ve devletin ihtiyaçlarını aşar ve komşu devletlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olabilen bir bölgedir.¹⁰¹

Golan topraklarına gelince, Musul Vilayeti topraklarının (Ayet Raq'ah) içinde insanların durmadığı, yabancıların ticaret hareketinin çok yoğun olduğu, en iyi ve en ekili topraklardır. İçindeki nüfusun görünümü refah ve refahı gösterir.¹⁰²

Erbil bölgesi toprakları ise Bağdat ve Basra'da olduğu gibi nehirlerin ve akarsularla sulanmamıştır. Erbil bölgesinde buğday ekimi on ila on beş kat verim sağlar. Yetiştirilmesi yağmur suyuna bağlı olan buğday, nehir suyuyla sulanandan daha bereketli ve daha iyi una sahip olup daha lezzetli olur.¹⁰³

2.2. Men el-Sema (Sema Lokumu)

Meşe yapraklarında yaşayan yaprak bitlerinin ve besinlerini bitki öz suyuna bağımlı olan kabuklu böceklerin eş değer salgılarıdır. Bu özsu havada kurur ve meşe yaprağı üzerinde beyaz bir taş olur. Bu beyaz taşlar toplanıp sıcak suda kaynatılır ve bu sıvı madde sıkıldıktan

⁹⁹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995, s. 148.

¹⁰⁰ Jaafar Al-Khayat, *Kamu Tarımının İlkeleri*, Hükümet Basını, Bağdat 1939, s. 1.

¹⁰¹ Domenico Lanza, *Domenico Lanza'nın Anılarına Göre On Sekizinci Yüzyılda Musul, Araba, İtalyan Hikâye Anlatımı*, Modern Oriental Press, Musul 1953, s. 15.

¹⁰² Şaban el-Maziri, *On Dokuzuncu Yüzyılda Musul Vilayetinde Ağa ve Çiftçi*, Bağdat H. 1430/M. 2009, s. 121.

¹⁰³ Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 122.

sonra bir bez parçası ile süzülür. Un ve cevizle karıştırıldıktan sonra şekerleme yapılırken içine şeker şurubu konur.¹⁰⁴

2.3. Arıcılık

Sincar, Amadiyah, Zaho ve Süleymaniye bölgesinde insan müdahalesi olmadan ortaya çıkan doğal alanlar olan dağlara dağılmış ormanlarda çok sayıda arı vardı.¹⁰⁵

2.4. Endüstri

Musul vilayeti 18. yüzyıla kadar endüstri alanında da önemli tesislere ev sahipliği yapmıştır. Musul merkezde çok sayıda un değirmeni bulunmaktaydı. Bunların yaklaşık iki yüzü katırlarla hareket eden “taş değirmen” özelliğini taşımaktadır. Yılda üç yüz gün faal olan bu değirmenlerde yıllık öğütülen unun miktarı yaklaşık 15.176 ton olup öğütme işinin karşılığı olarak 113.314 kuruş elde edilmişti. Ancak değirmenlerde üretilen unun kalitesi ise pek yüksek değildi. Diğer taraftan geleneksel dokuma tezgâhlarında üretim yapan çok sayıda dokumacı bulunmaktaydı. Bunların ürettiği tekstil ürünleri büyük çapta ihraç olunurdu. Ayakkabı yapımı, genelde geleneksel ayakkabı imaline dönüktü ancak, az miktarda olmak üzere Avrupa taklidi olan bot ve ayakkabılar da üretilirdi. Şehirde otuza yakın tabakhane mevcuttu. Üretilen geleneksel ayakkabı ve deriler Musul’dan ihraç edilirdi. Avusturya’dan ithal edilen kağıt ise, sigara yapımı için şekillendirilip hazırlanmaktaydı. Şehirde ayrıca, çok sayıda demirci, nalbant, bakırcı, ayakkabıcı, kuyumcu ve gümüşçü dükkânları bulunmakta ve iktisadî ve ticarî hayata önemli katkılar sağlamaktaydı. 20. yüzyılın ilk yıllarını esas alan bir istatistikte Musul şehrinde 60 adet kuyumcu ve gümüşçü, 50 adet bakırcı, 200 adet demirci ve nalbant, 100 adet ayakkabı imalatçısı, 250 adet yerel ayakkabı imalathanesi ile 1000 adet dokumacı, 200 un değirmeni ve bir çok da duvarcı ve halıcı vardı. Bakırcılardan daha fazla kuyumcuların bulunması, Musul’da kuyumculuk sanatının oldukça revaçta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Abdel-Fattah el-Hafız Salim ve Adel Hassan Amin, “Men El-sema”, *Al-Jama'a Magazine*, Sayı. 8, Dördüncü Yıl, 15 Mayıs 1974, s. 105-107.

¹⁰⁵ Şaban el-Ziri, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti*, Bağdat 2009, s. 40.

¹⁰⁶ Hut, *a.g.t.*, s. 231.

Bazı araştırmacılara göre; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki “geleneksel el tezgahlarına” dayalı dokumacılık sektörü; Avrupa'da ortaya çıkan sanayi inkılabı ile birlikte, bol ve ucuz olarak üretilen pamuklu dokumaların tüketicilere kolayca ulaşması yüzünden, eski gücünü yitirmeye başlamıştır.¹⁰⁷

Buna göre 19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı sanayiinin belkemiğini teşkil eden pamuklu dokumaların üretimi, İngiltere'nin Manchester şehrindeki fabrikalarının ezici rekabetine maruz kalmaya başlamış ve bu durum, birçok yerle birlikte Musul'u da etkilemiştir.¹⁰⁸

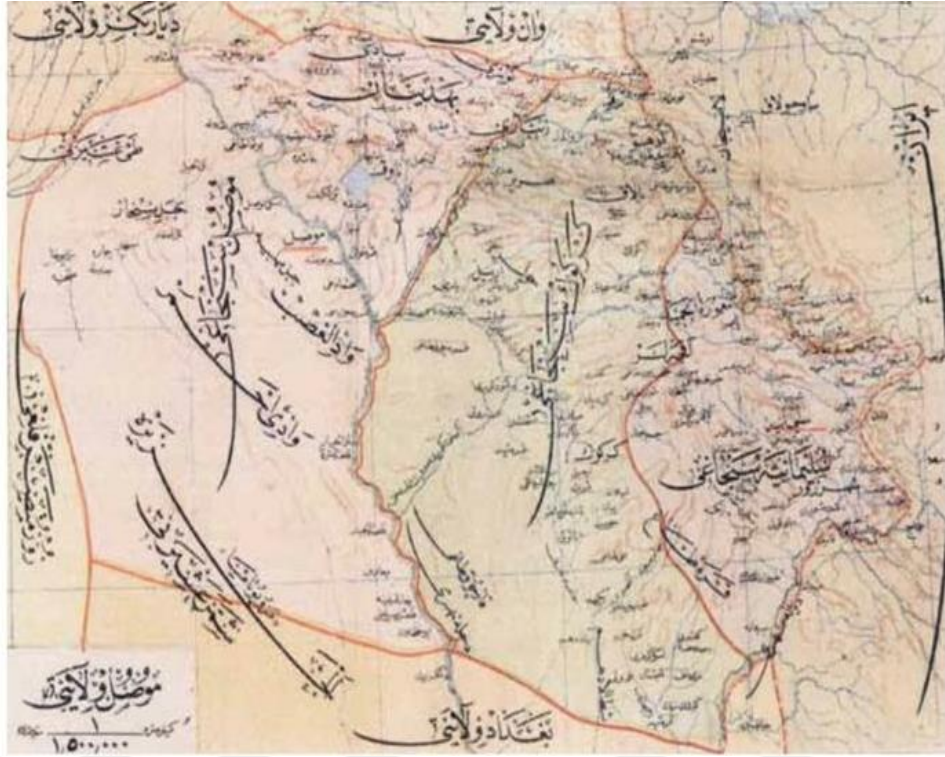
Musul Vilayeti'nde sanayinin ortaya çıkması tesadüf değildir, ancak faaliyetine yardımcı olan birçok faktör vardır ve bu faktörler aşağıda ifade edilmiştir.

Musul şehri, kuzey bölgeleri ile güney bölgeleri birbirine bağlayan en önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Aynı zamanda Akdeniz'deki ülkeleri Arap Körfezi'nin bir tarafında Avrupa'ya, diğer tarafında Hint Okyanusu'na bağlar.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 2005, s. 124 vd.; Rifat Önsöy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 7.

¹⁰⁸ Ömer Celal Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 425.

¹⁰⁹ İmadAbdulsalam Rauf, *a.g.e.*, s. 286.

Harita 3: Osmanlı Dönemi Musul Vilayeti (20. Yüzyıl Başları)¹¹⁰

Harita 3'ten de görüleceği üzere, başka bir ifadeyle Musul, Yakın Doğu ile ana ticaret yollarının kavşağında yer almaktadır. Osmanlı döneminde de Bağdat ile İstanbul arasındaki ana posta yolu üzerinde bulunuyordu.¹¹¹ Musul'un bu jeopolitik konumu, onun Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerde önemli bir rolü üstlenmesine neden olmaktaydı.

2.4.1. Hammaddelerin Mevcudiyeti

Musul'daki ziraî üretim, XIX. yüzyıl boyunca kırsal nüfus için önemli bir yiyecek ve hammadde kaynağıydı ve büyük çapta bölgesel ihtiyaçları karşılıyordu. Mahallî ihtiyacın karşılanmasından sonra, kalan “artık ürün” ise, Bağdat, Basra ve Diyarbakır gibi çevre şehirlerin bu alandaki gereksinimlerine cevap veriyordu. Dicle nehrinin sağladığı nakliyat kolaylığı ise, “kelek” adı verilen geleneksel sallarla nehrin aşağılarına kadar ulaşımı

¹¹⁰ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 22.

¹¹¹ Muhammed Sıddık El-Celili, *Musul'un Müzik Mirası*, s. 1

sağlayarak, Musul'un bu ürünlerini ihraç etme noktasında önemli bir imkânı beraberinde getiriyordu.¹¹²

Bunlar; koyun yünü, keçi kılı, deve kılı ve bazı yerel ağaç endüstrilerinde kullanılan orman ağaçlarının genişliğinin yanı sıra dallarından ve derilerinden yararlanmak için vahşi hayvanların varlığını içeren malzemelerdir. Onlardan bazı yararlı böceklerin mevcudiyetidir.¹¹³

2.4.2. İpek Böcekçiliği

Dağlık bölgelerde yaygın olarak bulunan dut ağacının yapraklarında yaşayan ipek böceği, Musul şehrinin ünlü olduğu tekstil endüstrisinde kullanılan ipek iplikler üretir. Bu ipliklerle kalite, dayanıklılık ve işçilikte örnek olan ipek kumaş imalatı gerçekleştirilir.

Bu topraklarda çalışan köylüler bazı ayrıcalıklara sahipti. Bu nedenle diğer köylüler de bu ayrıcalıklara dahil olabilmek için bu topraklarda çalışmak istemişlerdir. Bu ayrıcalıklar ve teşvikler şunlardır:

1- Çiftçi mahsulün yarısını aldığı anda ve üretim veya verim düşük olduğunda tazmin edilerek kendilerine yardım edilmesi.

2- Çiftçilere kredi ve tohum sağlanması.

3- Çiftçilerin askerlikten muaf tutulması.

4- Tapu ve devlet payının payı her yıl sorumlu idareye % 20 olarak verildi.¹¹⁴

Musul'da tarımın bozulmasına yol açan birkaç faktör de bulunmaktadır. Öldürme ve yok etme savaşları ve arayışları, yerli ve yabancı çatışmalar ve valilerin buna ilgi göstermemesidir. Bu durum bölge halkının kurduğu ve zamanla bozulan projelerin ve sulama kanallarının ihmal edilmesine neden olmuştur. Bunların dışında sürekli gelen çekirge

¹¹² Sarah D. Shields, "Regional Trade and 19th Century Mosul: Revising The Role of Europe in The Middle East Economy", Musul 2014, s.20-21.

¹¹³ Şaban Al-Mudhiri, *On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti M. 1850-1900*, s. 39.

¹¹⁴ Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 39.

sürüleri, bölgedeki tarım ürünlerine en büyük zararlı olarak kabul ediliyordu. Onunla savaşmanın, azaltmanın veya tedavi etmenin hiçbir yolu yoktu. Bu sürüler bölgede geride hiçbir şey bırakmamıştır.¹¹⁵

Ayrıca, bu devletin topraklarının çoğu, ekimleri için yağmur suyuna, özellikle buğday ve arpa dahil olmak üzere tahıl yetiştirilen topraklara bağımlıydı.¹¹⁶ Bu nedenle tarımsal üretim yıldan yıla dalgalı ve istikrarsızdı.

Musul'da tarım sisteminin bozulmasındaki önemli etkenlerden biri eskimiş tarım sistemlerinin kullanılmasının sürdürülmesidir. Tabur adı verilen bu sistemde çiftçi, ekilebilir arazisinin yarısını bir yıl boyunca ekilmeden bırakır; kalan yarısını da ekim sırasında kaybettiği doğal verimliliğini geri kazanmak amacıyla ekerdi.¹¹⁷ Bu da tarım sisteminin zamanla işlevselliğindeki randımanın düşmesine neden olmuştur.

2.4.3. Musul'daki En Önemli İş Kolları

Musul'daki endüstriyel işletmelerin ürettiği ürünler için önemli birer “pazar” niteliğini taşıyan Kerkük ve Süleymaniye sancakları ile Erbil, Dohuk, İmadiye, Revanduz ve Akra gibi kazalar, hem kendi ihtiyaçları olan tüketim maddelerini üretmekte ve hem de Musullu üreticiler için önemli birer pazar konumunu taşımaktaydılar. Bu şekilde Musul şehrinden söz konusu yerlere yapılan ticaretin % 90'nını, deri ürünleri ve ayakkabı çeşitleri de dahil olmak üzere, tekstil ürünleri oluşturmaktaydı.¹¹⁸

2.4.3.1. Dericilik

Şehrin büyümesiyle kentin ortasında kalan debbağhane, dericilik ve deri sepiciliği mesleğinin Musul'da önemli bir uğraş alanı olduğunu göstermektedir. Musul bu bakımdan, Osmanlı vilayetleri içinde deri sanayiinin yoğun olarak yürütüldüğü ve bununla ilgili çok

¹¹⁵ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, 372.

¹¹⁶ Mükrim et-Talibani, *Irak'ta Radikal Tarım Reformu Adına*, Makram Talabani Ulusal Basım ve Yayıncılık Şirketi, Bağdat 1969, s. 9.

¹¹⁷ Şaban Al-Maziri, *a.g.e.*, s. 37.

¹¹⁸ Sarah D. Shields, “Mosul and The Free Trade Treaties: The Non-Effects of The Commercial Convention on an Inland Province”, *New Perspectives On Turkey*, Nr. 7 (1992), s. 120.

sayıda kişinin istihdam edildiği yerler arasında yer almıştı. Nitekim, ticaret başlığı altında görüleceği üzere, ham ve işlenmiş deri, Musul ve çevresinin önemli ihraç ürünleri arasında yer almış, hem iç ve hem de bölgesel ve dış pazarlarda (az miktarda Fransa ve İngiltere'ye, ayrıca İran'da) alıcı bulmuştu.¹¹⁹

Musul, Süleymaniye, Kerkük, Erbil ve devlet sınırları içinde yer alan diğer şehirler, hammadde bolluğu ve oradaki insanların ihtiyaçlarını karşılamaları nedeniyle deri imalathaneleri ile ünlüydü.¹²⁰

Deri mamulatına çeşitli türlerde kemer imalatı ve davul imalatı dahildir.¹²¹

Musul ayrıca çeşitli tip ve boyutlarda çatal ve bıçak takımı, kılıç ve hançerler ile de ünlüydü.¹²²

Atların, katırların ve eşeklerin ayaklarının etine ulaşmayan küçük demir çivilerle bu hayvanların ayaklarına demir parçaları takılarak tabanları nallandığından nal imalatı da vardı.¹²³

2.4.3.2. Şagva Endüstrisi:

Şagva, yünü kırıldıktan, iyice yıkandıktan ve çürümemesi için cilalandıktan sonra koyun derisinden yapılan bir elbise idi. Kurutulup üzerindeki pislik ve etli kısımlar temizlendikten sonra boyanır ve Musul halkı devediken bitkisinin köklerini bu deri ve elbiseyi boyamak için kullanırdı.¹²⁴

¹¹⁹ Önsoy, *a.g.e.*, s.10.

¹²⁰ Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 40.

¹²¹ Yasin el-Nasır, "Popüler Endüstriler, Folklor", *Bağdat Dergisi*, Irak'ta El Sanatları ve Endüstrileri Hakkında, S. 5, 1984, s. 106.

¹²² Şaban el-Mandhari, *a.g.e.*, s. 41

¹²³ Saeed el-Diohaji, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 157.

¹²⁴ Gerges Muhammed el-Damlawi, "Irak'ta Halk El Sanatları ve Endüstrileri Hakkında", *Bağdat Dergisi*, S. 5, 1984, s. 152-154.

Musul Vilayeti'ndeki bitki sanayileri arasında mürekkep, kamış kalem, meyan kökü şurubu ve içki sanayii bulunmaktadır.

Musul'un eteklerinde yer alan ve o dönemde Hristiyanların ve Yezidilerin yaşadığı bazı köyler, bu köylerde arpa ve asma gibi hammaddelerin bulunmasının yanı sıra şarap endüstrisi ile de ünlüydü.¹²⁵

2.4.3.3. Pekmezcilik

Bağların bulunduğu dağlık alanların köylerinde, özellikle kış mevsiminde pekmez çoğu ailenin gıda maddesi olduğu için köylüler asmadan pekmez yaparlardı.¹²⁶

Musul Vilayetindeki bitki sanayileri arasında mürekkep, kamış kalem, meyan kökü şurubu ve içki sanayii bulunmaktadır.

Musul'un eteklerinde yer alan ve o dönemde Hristiyanların ve Yezidilerin yaşadığı bazı köyler, bu köylerde arpa ve asma gibi hammaddelerin bulunmasının yanı sıra şarap endüstrisi ile de ünlüydü.¹²⁷

2.4.3.4. Antikacılık

Musul, İngilizlerin elinde bulunan ve daha sonra Londra'daki British Museum tarafından satın alınan yetenekli Musul ustaları tarafından yapılan testiler de dahil olmak üzere, modelleri uluslararası müzelerde dağıtılan antika ve bronz testiler yapmakla ünlüydü. Bu testilerin üretim tarihi XIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

¹²⁵ Noel Fiablo ve Elia Issa Sekmani, Alqosh'ta Eğitim Tarihi, *Tashih*, Sayı: 19-20, Bağdat 1979 s. 51; “Popüler Alışkanlıklar Ve Karmaşık Bilimsel Keşifler Arasında Taher al-Dabbagh (Meyan Kökü Şurubu)”. *Tashih*, İkinci Yıl, S. 5, Musul 1971, s. 8.

¹²⁶Dirar el-Qaddo, *Musul Medeniyet Müzesinde Metal Eserler Çalışması*, *Tashih*, S. 8, Musul1981, s. 100.

¹²⁷Fiablo ve Sekmani, Alqosh'ta Eğitim Tarihi, s. 51, Popüler Alışkanlıklar ve Karmaşık Bilimsel Keşifler Arasında Taher al-Dabbagh (Meyan Kökü Şurubu)”, *Tashih*, İkinci Yıl, S. 5, 1971 Musul, s. 8

Musul'da antika ürünlere bakıldığında bakır ve metal kaplar, bakırdan ev aletleri, suluklar, cezveler, su kapları, türbeler, harç ve tepsi imalatının geliştiği görülmektedir. Bunlar da Musullular tarafından yapılmıştır.¹²⁸

Aynı şekilde Musul Vilayeti de o zamanlar koyun yünü ve keçi kılından eğrilen iplerle dokumaları ve örmeleriyle ünlüydü. Dokuma ve iplerden elbise, halat ve kilim yaparlardı.

Musul şehri aynı zamanda çarşaf, pelerin, ipek, pamuklu ve yünlü kumaş üretimi gibi tekstil endüstrisi ile de ünlü olup Al-Souh adı verilen doku imalatı ile ünlüydü. Ayrıca ipek halı imalatı da mevcuttu.¹²⁹ Süleymaniye şehrinde dokuma, keçe, halı ve kilim yapıldı.¹³⁰

Musul şehri, faaliyet ve zanaat üretimi alanındaki olumlu itibarı ile uzun süredir değişime uğradı. Bunun nedeni, halkının kendi kendine yeterliliğe dayalı ekonomik vizyonlarının dışında, zanaatların yaşam döngüsündeki rolünü fark etmesidir.

Musul aileleri, meslek ve endüstri adlarına, kabile ve aşiret bağlarıyla tanınmalarından daha aşınaydı.

Musul kentindeki el sanatları ve meslekler toplumsal örf ve adetlere dahil edilmiş ve Osmanlı döneminde her bir ticaret veya mesleğin kendine has çeşitleri olmuştur.

Musul halkı tarafından “esnaf şeyhi” olarak bilinen kişi, her meslek örgütünün başında olduğu gibi, genellikle zanaat faaliyeti alanındaki bilgi birikimi ve zekâsı ile ayırt edilenler arasındadır. Zanaat alanındaki ustalıkları ile tanınan tanınmış esnaflar tarafından seçildi.

Musul kentindeki Osmanlı valilerinin politikası, el sanatlarının faaliyetini etkilemede rol oynamıştır. Bu, Osmanlı idaresinin çeşitli zanaat ve meslek sahiplerinden topladığı vergilerin yükünden kaynaklanmaktadır.

¹²⁸Dirar el-Qaddo, *a.g.e.*, s. 99- 100

¹²⁹ValidMahmoud el-Jader, *Irak'ta Popüler Moda*, el-Müessesü'l-Amme Baskı ve Basın, Bağdat 2016, s. 132.

¹³⁰Abdulgacid Fahmi, *Hassan Suleymani ve Adamları*, Bağdat 1946, s. 19.

2.5. Ticaret

Musul bölgesi, Yakın Doğu'daki ana ticaret yollarının kavşağında bulunduğu için o dönemde sanayi, tarım ve hayvansal ürünler için ticari bir pazardı. Özellikle Diyarbakır, Mardin, Halep, Bağdat, Kerkük, Süleymaniye, Erbil, İstanbul ve diğer Anadolu ticari şehirleri bunlar arasındaydı.

Halk Musul'a gelir, çölün bedevileri ve dağlarda yaşayan Musullular onun pazarlarından ihtiyaçlarını satın alırlardı. Dolayısıyla, ticari kervan yollarının sık geçişinden dolayı geniş ticari hareketin merkezi haline gelmiştir. Musul, güneyden Bağdat ve Basra eyaletlerine, Süleymaniye ve Erbil üzerinden İran'a bağlıydı. Yani ticaret kervanları Hindistan ve İran'dan Halep'e, Levant'a, Akdeniz'e ve Anadolu'ya yöneliyordu.¹³¹ Nitekim XIX. yüzyılın ikinci on yılında, 1874 ve 1880 yılları arasında Musul kasabasında Ticaret Odası kurulmuştur.¹³² Bu kurum Musul Vilayeti'ndeki ticari hareketin faaliyetinde rol oynamıştır. 1894'te bu ticaret odasına başkanlık eden iki Musul tüccarı vardı, bunlar Hacı Emin Efendi ve Muhammed Çelebi El Sabunji idi.¹³³

2.5.1. Musul'un İhracatı

Musul'dan önemli bir ticarî partneri olan Bağdat'a, kuru üzüm, fındık, susam, bal, badem, soğan ve keçi yünü; Halep'e, koyun yünü, koyun, ham ipek; Erzurum'a, pamuklu eldivenler ve çeşitli şekil ve renklerde Musul kumaşı; Siirt ve Bitlis'e, Musul elbise ve kumaşları, kahve, yün başlıklar, iplik, pamuk, havlular; Kerkük'e, kırmızı ve sarı çizmeler, çizgili Musul kumaşı; Süleymaniye'ye, Musul kumaşları, çizme ve ayakkabılar, Musul örtü ve cüppeleri, deri; İran'a ise, tilki ve koyun derileri ile çizme ihraç edilirdi.¹³⁴

Musul şehrine mallar Kürt dağlarından gelirdi, çünkü dağ halkı ihtiyacından fazla fındık ve badem, kuru üzüm, bal, kuruyemiş, balmumu, peynir, üzüm pekmezi ve hayvansal

¹³¹ Charles Issawi, *The Economic History of the Bereketli Hilal, 1800-1914*, çev. Dr. Raouf Abbas Hamed, Beyrut 1990, s. 160-161.

¹³² İbrahim Halil, *Musul Vilayeti'nin Ekonomik Koşulları*, Musul 2018, s. 239.

¹³³ Muhammed Sıddık El-Celili, *Musul'da Müzik Mirası, Cumhuriyete İtaat*, Musul, 1964, s. 1.

¹³⁴ Hut, *a.g.t.*, s. 249.

yağ ihraç ederdi.¹³⁵ Ayrıca meraların bolluğu ve uygun iklim nedeniyle bölgede sıklıkla yetiştirilen sakız ve koyun yünü de ihraç edilirdi.¹³⁶

Öte yandan Musul vilayeti; Levant, İran, Hindistan ve İngiltere'ye yün, tahıl, deri ve Hindistan cevizi tanenleri dahil olmak üzere çeşitli mallar ihraç ederdi.¹³⁷

Musul'un 1884'te Avrupa'ya ihracatının değeri yaklaşık 100.000 liraya ulaşmaktadır. Bu ihracatın dörtte üçü yalnızca İngiltere ve Avrupa ülkelerine, geri kalanı Hindistan, İran ve Levant'a ihraç edildi.¹³⁸

Yukarıda belirtilen ürünlerin yanı sıra tanen, yün, deri, kemik, hurma, badem, kuş tüyü ve diğerleri de ihraç ürünler arasındaydı.¹³⁹

Musul'un bölgesel ihracatında, hayvansal ürünler ilk sırada yer almaktaydı. Büyük ve küçükbaş hayvan derileri, yün, koyun ve atlar önemli ihraç ürünleri arasında yer almaktaydı. İngiltere'ye; yün, tiftik, keçi, koyun ve deri; Hindistan'a at; Marsilya'ya at, yün, tiftik, koyun, keçi ve deri; Trieste 'ye bağirsak, koyun, deri; İran'a sansar ve tilki kürkü ile koyun derisi ihraç edilmekteydi. Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerine ise koyun, keçi, deve, deri, tilki ve sansar kürkü, tiftik ve ipek gibi hayvansal ürünler; bakliyat, buğday, mercimek, fasulye, soğan, susam, üzüm, bal, ceviz, badem, kuru incir ve fındık gibi gıda ürünleri satılmaktaydı. Bunların dışında meşe palamudu, çam sakızı, çiriş otu, yün ürünler, pamuk ve pamuklu ürünler, kumaş çarşaf, sigara kâğıdı, ayakkabı, sabun, yerel giysiler, ceket, kemer, kadın eşarbi ve Arap başörtüsü gibi ürünler satılmaktaydı.

Tablo 9: Musul Eyaleti İhracatı (Sterlin)¹⁴⁰

Yıllar	1910	1911	1912
Toplam (sterlin)	609,430	343,330	426,000

¹³⁵Badrakhan el-Şiiddi, *Denetleyici Perspektifte Kürt Toplumu*, Eğitim Bakanlığına İtaat, Erbil 2001, s. 336

¹³⁶ShariIssawi, *a.g.e.*, s. 195

¹³⁷ Muhammed Süleyman Hassan, *Irak'ta Ekonomik Kalkınma, Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma, 1864 - 1958*, Cilt 1, s. 121.

¹³⁸ Şaban el-Ziri, *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁹ Yusuf Ganima, *Irak'ın Ticareti, Eski ve Yeni*, Bağdat'taki Irak baskısı, 1341/1922, s. 90-93.

¹⁴⁰Ganima, *Irak'ın Ticareti, Eski ve Yeni*, s. 92.

Musul'da ihracat 1910 yılına kadar hızla yükselme yaşamıştır. 1911'de her ne kadar düşüş görülse de 1912'den itibaren bu düşüş yeniden yükselmeye başlamıştır.

Tablo 10: Musul Eyaleti İhracatı: Farklı Ülkelerin Yüzdesi¹⁴¹

Krallık	1910	1911	1912
İngiltere	%28	%47	%38
Hindistan	%5	%7	%6
Diğer Ülkeler	%8	%12	%12
Türkiye'den Parçalar	%59	%34	%44

Musul Devleti'nin İngiltere'ye ithal ettiğinden daha fazla ihracat yaptığı ve bu oranın 1911'de iki katından fazla arttığı yukarıdaki iki tabloda açıkça görülmektedir. Hindistan'da bunun tersi bir durum gözlenmektedir. Hindistan'ın Musul Vilayeti'ne yaptığı ihracat, Musul Vilayeti'nden yaptığı ithalatın genellikle dört katından fazladır.¹⁴²

İran sınırına yakın olan Süleymaniye, Musul Vilayeti'ndeki önemli ticaret şehirlerinden biridir. Irak şehirlerinden İran'daki pazarlara mal taşıyan ticari kervanlar taşırdı. İhracatı ağırlıklı olarak koyun, deri, keçi kılı ve tarım malzemelerinden oluşuyordu.¹⁴³

Musul vilayetinde ihtiyaç duyulan ürünlerin büyük bir kısmı 20. yüzyıl başlarına kadar Türkiye'nin muhtelif bölgelerinden karşılanmaktaydı. 1896 tarihli verilere göre Musul vilayeti ithalatının % 6,69'u İngiltere'den yapılmakta iken, % 89 civarındaki büyük bir oranı ise Musul'un çevresindeki yerlerden ve diğer bölgelerden sağlanmaktaydı. Bu oranlar 1897 tarihinde de aşağı yukarı aynı olup değişmemiştir. Ancak, 1900'lü yılların başlarında bu oranların bir hayli değiştiği görülmektedir. Zira, 1909 yılında ithal edilen 147.310 sterlin

¹⁴¹Ganima, *Irak'ın Ticareti, Eski ve Yeni*, s. 93.

¹⁴² Faysal Muhammed el-Rahim, *Irak'ın Federalistlerin Yönetimi Altında Gelişimi*, Cumhuriyet Yayınevi, Bağdat 1975, s. 183.

¹⁴³GalYallian, *Suleiman Medinet*, Part Two, Dar Al-Hurriyaand Al-Tabbaa, Bağdat 1998, s. 44.

tutarındaki ürünlerin % 29'u İngiltere'den, % 31'i diğer Avrupa ülkelerinden, % 22'si Hindistan'dan karşılanmış, Türkiye'den alınan ürünlerin oranı ise % 18'e gerilemiştir. Bu oranlar 1910-1912 yılları arasında da pek fazla değişmemiştir.¹⁴⁴

Gezgin Gaetanomoroni, Musul ticaretinin çok geniş olduğundan bahsetmiştir. Buradan Avrupa pazarlarına ihraç edilen ürünler arasında, sakız, Kürt mumu ve pamuğuna ilişkin çok sayıda pazar ve mağaza tarafından rağbet görmüştür.¹⁴⁵

Musul Vilayeti, bir kısmı Basra'ya ve oradan dünya pazarlarına ihraç edilen birçok katır ve at türünün varlığıyla da ünlüydü.¹⁴⁶

Basra tüccarları Bağdat, Tikrit ve Musul'a at satın almak, Basra'ya nakletmek ve Hindistan ve Avrupa'da Mumbai'ye gemilerle sevk etmek için seyahat ederdi.¹⁴⁷

Osmanlı makamları, Irak atlarının ticaretini ve yurt dışına ihraç etme tehlikesini hissederek kaçakçılara ilk defa kaçakçılığı yapılan her at için 500 kuruş olmak üzere yeni cezalar uygulamışlardır.¹⁴⁸

Musul, iyi meraların bolluğu nedeniyle koyun ticareti için aktif bir merkezdi. Koyun fazlası Halep'e, Levant'a ve oradan Akdeniz kıyılarına, ardından Avrupa'ya veya İskenderiye ve Mısır'a ihraç edilirdi. 1884 yılında Musul Vilayeti'ndeki koyun sayısı 1,7 milyon baş idi. 19. yüzyılın sonunda koyun ticareti artıkça Musul, Anadolu ve Suriye'ye ve oradan da Mısır'a yılda yaklaşık 100.000 baş koyun ihraç ediyordu. Bufaloya gelince, Ebu Muhammed kabilesinin üyeleri onun ticaretini yapar, satın alır ve Halep ve Levant'a ihraç eder ya da orada satarlardı. İnekler, Al-Amarah, Al-Samawah ve Al-Nejaf Al-Sharq'ta ineklerin toplanacağı

¹⁴⁴ A. Gündüz, "Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (3), (2017), s. 848-863.

¹⁴⁵ Mirella Galisti, *Iraklıların Yazılarında Kürt Mirası, Makale*, 2014, s. 288.

¹⁴⁶ Halil Ali Murad, "Musul Ticaret", *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*, C. 3, www.google.com, Erişim Tarihi: 15.8.2021, s. 275.

¹⁴⁷ *Hicri 1310 yılı Musul Vilayeti Salnamesi*, s. 241.

¹⁴⁸ *En-Nerve Gazetesi*, S. 4082, H. 22 Şaban 1491.

özel yerlerin bulunduğu güney Irak'tan Dicle Nehri üzerinden Musul'a, oradan Halep'e ve Levant'a, oradan da Mısır'a nakledilirdi.¹⁴⁹

1900'lere kadar Musul'un bölgesel ihracatının yaklaşık % 40'ını tek başına canlı hayvan kalemi oluşturmuydu. Bunun yanında, hayvansal ürünlerin ihracı da en az zirai ürünler kadar mühim bir yer tutmuydu. 1874-1912 periyodu için yapılan bir değerlendirmeye göre, Musul'un "kırsal ürünleri"ni oluşturan büyük ve küçükbaş hayvan derileri, yün, moher, koyun ve atların ihraç miktarı birkaç kat artmıştı. Aynı dönem içinde, kırsal ürünlerin ihracatı da, genel ihracat içinde son derece önemli bir paya sahipti. Bu durum vilayetin ekonomisini, göçebe ve aşiretlere daha bağımlı hale getirirken, bir yandan da hem bu sınıfların ve hem de şehirli nüfusun nispeten zenginleşmesine yol açmaktaydı.¹⁵⁰

2.5.2. Musul'un İthalatı

Bu dönemde başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'dan Musul'a gelen mallar içinde; "tancib" denilen Musul'a özgü uzun kadın elbisesi, pamuklu yastık ve mobilya örtüleri, ceket, pamuklu ve renkli elbise ve kumaşlar, pamuklu ve desenli eldivenler, Viyana eldivenleri ve fes ilk sırada yer almaktaydı. Yine tekstil ürünleri içinde; çeşitli şallar, iyi cins ipekli kumaşlar, Hint kumaşı, pamuklu kadifeler, ipek, atlas ve saten gibi daha az miktarda olan tekstil mamulleri de yer alırdı. Tekstil ürünlerinden başka, birtakım kimyasal madde ve çeşitli metaller de önemli ithal kalemleri içinde bulunurdu. Blok teneke ve kalay, galvanizli metal, demir (İngiltere ve Rusya'dan) çelik, demir çubuk, bakır, antimon ve çivit gibi materyaller bu kabilden Musul'a gelen emtia arasında yer alırdı. Diğer bir önemli ithal kalemi de, bazı tüketim maddeleri ve ev eşya ve araç-gereçlerinden ibaretti. Bunlar içinde; şeker türleri, baharatlar, bardak, bıçak, çanak-çömlek, kağıt, diş macunu, törpü, şemsiye vb. sanayi maddeleri bulunurdu. Görüldüğü üzere, Musul'a ithal edilen emtia büyük oranda; Avrupa'da bolca ve ucuz olarak üretilen sanayi ve pamuklu tekstil ürünleri, metal ürünleri, ev araç-gereçleri ve bazı tüketim maddelerinden ibaretti. Aynı dönemde Musul'a Bağdat'tan, yün pelerinler, ipek eldivenler ve Arap eldivenleri, manda ve inek derisi, hurma, kök boya;

¹⁴⁹Şaban el-Maziri, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti 1900-1850*, s. 555.

¹⁵⁰Shields, *a.g.m.*, s.27-28.

Halep'ten Hint ve Halep dokuması, sabun, kırmızı damalı başörtü, baş şalı, ipek örgü ve kendir halatlar; İstanbul'dan Üsküdarî eldivenler, ipek çeşitleri, altın iplik, işlenmiş muslin; Diyarbakır'dan, kuru kayısı, desenli ve desensiz ipek; Urfa'dan çakmaktaşı ve soğan tohumu; Süleymaniye ve Musul'un civar bölgelerinden, büyük miktarlarda olmak üzere buğday, arpa, tuz, tütün, pamuk, susam, kuru üzüm, pirinç, ham ipek, tereyağı, peynir, bal ve koyun; İran'dan ise, tütün, ham ipek, halılar, şal ve ipek gelmekteydi.¹⁵¹

Musul tüccarları farklı bölgelerden malzeme, mal ve emtia ithal ediyordu. Gezin John Vesher, XIX. yüzyılın ortalarında Musul şehrini ziyaretinde Musul şehrinin tüccarlarının çoğunun Hristiyan ve Ermeni olduğunu ifade etmiştir.¹⁵²

Kerkük ve Süleymaniye'deki varlıklı Yahudiler ticaretle uğraşüyor ve İran'dan halı, kilim, ipekli kumaş ve tunik gibi malzeme ve tütün, balmumu, sabun, pelerin, ayakkabı, biber, kibrit, şal, gümüş, mücevher, inciler, Arap kıyafetleri, ilaçlar ve ayrıca kuru meyveler¹⁵³, Avrupa ülkelerinden ve Akdeniz üzerinden Halep ve Levant eyaletlerinden geçerek demir, şilte ve cüppelerden ihtiyaç duydukları malları ve emtiaları ithal ediyorlardı.¹⁵⁴

Ticaret erbabı dünyanın farklı yerlerinden şeker, ipekli kumaşlar, her türlü beyaz ve renkli kağıt, tabanca, bakır sülfat, kükürt, çivi, demir tel, ayna ve kahve fincanları¹⁵⁵, Halep ve Levant ürünlerinin yanı sıra pamuk ipliği, Halep sabunu, ipek kumaşlar, bakır, mercan, sarı şeker ve lüks Halep tatlıları ithal etmekteydiler.¹⁵⁶

İngiltere'den yünlü ve pamuklu kumaşlar ve şeker ithal ettiler. Fransa'dan Halep ve Astana üzerinden aromatik ürünler; Hindistan'dan Basra Körfezi, Basra ve Bağdat yoluyla

¹⁵¹ Hut, *a.g.t.*, s. 248-249.

¹⁵² John Asher, "John Asher's Observations in Irak", Jaafar el-Hayat (dergisi) tarafından çevrildi, Birinci ve İkinci Bölüm, C. 21, Bağdat 1865, s. 93-94.

¹⁵³ 1312 yılı Musul Vilayet Salnamesi, s. 268, İbrahim Halil, *Musul Vilayeti'nin Ekonomik Koşulları*, s. 245; İmad Abdülselem Rauf, *Osmanlı Döneminde Musul*, s. 302.

¹⁵⁴ Jassim Muhammed Hadi el-Qubsi, Irak'ın Ekonomik ve Sosyal Koşulları, s. 77.

¹⁵⁵ Süheyl Qasha, "Musul, Osmanlı Hükümdarlığı 1918 - 1534 Döneminde Yabancı Seyyahların Anılarında Mezopotamya", *Tashih*, S. 21, Yıl. 6, 1978, Musul, s. 21.

¹⁵⁶ Saeed el-Diohaji, *a.g.e.*, s. 122.

baharatlar, boyalar, pamuklu kumaşlar, keten kumaşlar, iyi ahşap, çocuk giyimi, çay ve her türlü tatlı ithal ettiler.¹⁵⁷

Diyarbakır ve Anadolu yöresinden yün, odun, ip, kuru yemiş, tabaklama malzemeleri, koyun, keçi, odun kömürü, değirmen taşı, bal, peynir, fındık, yeşil fasulye, meşe, (men el-sema), bıçak, tatar yayları ve zincirler ithal ettiler.¹⁵⁸

2.5.3. Vergiler

Osmanlı Devleti, çiftlik hayvanları, tütün, tuz ve ihracat ve ithalat işlemlerinde birçok vergi koymuştur. Bu vergilerin çokluğu nedeniyle halk onlardan kaçmış ve birçoğu evlerini ve köylerini terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁹ Bu vergilerin bu kadar çok olmasının nedeni, valinin göreve başladığında her yıl belli bir miktarı Babıali'ye ödemeyi taahhüt etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, devletteki koltuğun korunması için tüm araçların kullanılmasına yol açıyordu.¹⁶⁰

Cizye, Osmanlı Devleti'nin Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamber Efendimiz'in sünnetinde ve icmasında bahsi geçen delillere dayalı olarak Hanefi mezhebi yorumuna göre aldığı bir vergidir. Ondalık vergisi ise tarım ürünlerine zorunlu kılınıyordu.¹⁶¹

Gelir vergisi ise ticarî dükkânlar, parfüm dükkânları sahipleri ile ticaretle uğraşanlardan alınırdı.¹⁶² el-Eteve veya el-Hava, güçlü aşiretlerin güçlü ve mutlak nüfuzlu şeyhleri, bu vergiyi zayıf aşiretlere ve ticaret kervanlarına topraklarından geçerken uygulamışlardır.¹⁶³ Ağnam vergisi ise koyun ve keçilere her on koyuna bir oranında empoze edilirdi.¹⁶⁴ Bac ise ürünlere, koyun ve sığırlardan veya satışa sunulan yakacak odunlardan

¹⁵⁷ Süheyl Paşa, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁵⁸ Abdullah Emin Ağa, Eski Kasaba, *Musul, Tarihi ve Etkileri*, Al-Cumhuriya Press, Musul, 1974, s. 29.

¹⁵⁹ Nora Kobi, *Nitwa'ya Giden Yol*, çev. Dr. Salsil Muhammad el-Ani, Me'mun Tercüme ve Yayınevi, Bağdat 1998, s. 380.

¹⁶⁰ Yaserdi Fohel, *1814-1914 yy.dan beri Irak'ta Yaşam*, çev. Dr. Akram Fadel, Bağdat 1918, s. 18.

¹⁶¹ Nora Kobi, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁶² Ghanem Muhammed Ali, *Irak'ta Finansal Sistem 1839-1914*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edebiyat Fakültesi, Musul Üniversitesi, Musul 1989, s. 102.

¹⁶³ Ms. Bil, *Irak'ın Yakın Tarihinden Bölümler*, çev. Jaafar el-Hayat Dar al-Kutub, Beyrut 1971, s. 164.

¹⁶⁴ Issawi, *a.g.e.* s. 195.

veya ipotekle toplanırdı.¹⁶⁵ Ev vergisi, aşiretlerin evlerine ve çadırlarına empoze edilirdi. Sadece fakirler bundan muaf tutulurdu.¹⁶⁶

Tamga ücreti ise, çarşılarda satılan mefruşat, bakır kap, gümüş ve altın komisyonları gibi ticari fonlara, kara ve nehir ticaret kervanlarına uygulanırdı.¹⁶⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti, son dönemlerde Batı etkisiyle vergi sisteminde bazı değişikliklere gitmiştir. Bilhassa devlet gelir-giderlerinde merkezileştirme çabalarına yer verilmiştir. 1826'dan sonra, bu durum daha güçlendirilmeye gidilmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Issawi, *a.g.e.* s. 195.

¹⁶⁶ Ayas Al-Azzavi, *Irak Vergilerinin Tarihi*, s. 184.

¹⁶⁷ İmadAbdülselem Rauf, *a.g.e.*, s. 311.

¹⁶⁸ Aldülatif Şener, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1990, C. 8., S. 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1877-1918 YILLARI ARASINDA MUSUL'DA SOSYAL HAYAT

Musul'un demografik yapısı ile ilgili olarak belirtilmesi gereken en önemli özellik, büyük çoğunluğu göçebe aşiretlerden oluşan nüfusun tam anlamıyla “kozmpolit” bir nitelik taşımasıydı. Nüfusça en karmaşık bölgelerden olmaları hasebiyle, Balkanlar ve Kafkasya bölgeleri hariç tutulursa, Irak'ın kuzey bölgesini teşkil eden Musul toprakları, ırk, dil, din ve mezhep bakımından oldukça çeşitlilik arz eden bir manzaraya sahip idi. Oldukça farklı unsurlardan meydana gelen bu çeşitlilik, vilayetin sosyal yapısını şekillendirdiği gibi, idarî ve iktisadî hayatın oluşmasında da başlıca etmenlerden biri durumundaydı. Bu şekilde, farklı unsurlardan meydana gelme hususu Musul'u, Osmanlı vilayetleri içinde, “yönetilmesi en güç” vilayetlerden biri olma konumuna sokmuştur.¹⁶⁹

Dolayısıyla Musul halkı, sivil, sosyal bir imaj vermek için olumlu etkileşimde bulunan çok sayıda sosyal gruptan oluşur. Bu sosyal grupların rolleri daha net anlaşılması için şu şekilde değerlendirilebilir:

3.1. İdari ve Siyasi Kategori

Bu kategorinin başında Osmanlı valileri gelir ve vali, Osmanlı vilayetlerinde Osmanlı Padişahının vekili olarak kabul edilirdi.¹⁷⁰ Valiler, Osmanlı Padişahı tarafından resmi bir fermanla tayin edilerek göreve başlardı.¹⁷¹ Osmanlı padişahlarının valileri ile olan ilişkilerinin temelleri, Musul vilayetini de içine alan Osmanlı vilayetleri içindeki şehir ve kasabalardaki idari ve siyasi performanslarının izlenmesi esasına dayanmaktadır.

Osmanlı padişahları, valinin politikasını bilmek için taşrada sık sık gözlemciler veya memurlar görevlendirirdi.¹⁷² Valiler talimatları ve padişah emirlerini yerine getirmemeleri durumunda, işlediği suçların ve ihlallerin niteliğine göre sorumlu tutularak

¹⁶⁹ Hut, *a.g.t.*, s. 285.

¹⁷⁰ Muhammed Ali, *Osmanlı Yönetimi*, www.google.com, Erişim Tarihi: 12.8.2021, s. 62.

¹⁷¹ Shaza Faysal Rasho el-Obaidi, *Musul'da Osmanlı Yönetimi, 1908-1918*, Yüksek Lisans Tezi, Güzel Sanatlar Yüksek Okulu, Musul Üniversitesi, Musul 1998, s. 35.

¹⁷² John Gordon Luriger, *Körfez Rehberi*, Coğrafi Bölüm, Bölüm 3, 4. baskı. Katar Emiri Divanı Tercümesi, Katar 2002, s. 1042

cezalandırılmışlardır. Bu noktada Osmanlı padişahları, valileriyle birlikte, valilerin uzun süre görevde kalmamasını şart koşan özel bir politika uygulamışlardır. Musul Vilayeti bu politikanın bir parçası olmuştur.

Osmanlı padişahlarının vali seçimine ilişkin politikası ve birbirini izleyen dönemlerde her valinin yetkinliğine göre yürütüldüğü için, devletin siyasi durumuyla orantılı olarak, idari katılık ile ön plana çıkan bazı valilerle birlikte diğerleri kentsel yönlerle ilgiliydi. Dolayısıyla idari değişikliklerin yapılmasındaki çeşitliliğin olumlu bir durum olduğu söylenebilir. Musul şehrinde Osmanlı valileri görevlerine gelince, Osmanlı Padişahının emirlerini yerine getirmeye odaklıydılar. Ayrıca askeri, adli ve mali düzeylerde resmi dairelerin faaliyetleri üzerinde kontrol ve denetim uygulamakta olup Musul şehrinin ihtiyaç duyduğu işlerde kalifiye elemanların görevlendirilmesinden sorumluydular.

Vali ayrıca vergilerin uygulanmasında en yüksek otoriteyi ifade ediyordu. Güvenlik ve istikrarın sağlanmasına çalışmak, şehri canlandırmak ve kentsel ve ekonomik olarak geliştirmek için planlarını sunmanın yanı sıra ayrıca bir yılda üç aya yayılan teftiş gezileri de yürütüyordu. Vali, ivedilikle herhangi bir acil teftiş gezisine ihtiyaç duyduğunda, bunu gerekçelerini açıklayarak Babıali'ye bildirmek zorundaydı.¹⁷³ Bunun sonucu olarak, Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid (1876-1909) ile valileri arasındaki bağlantı daha zorunlu hale geldi. Sultan II. Abdülhamid, haklarında doğru ve ayrıntılı bilgiye sahip ise onlara karşı katı bir politika izlemiştir.¹⁷⁴ Vali yardımcılara gelince, onlara “kahya” deniliyordu, ancak bu pozisyon, bazen kaldırıldığı ve diğer zamanlarda tekrar geri getirildiği için değişebiliyordu.¹⁷⁵

Defterdar, vali ve yardımcısından sonra en önemli idari ve mali görevli defterdar idi. Defterdar, malî konulardan sorumluydu. Mesleğinin önemi nedeniyle Osmanlı Padişahı zamanında iş alanı para yönetimi alanındaydı. Defterdar, Osmanlı valisinin idaresinden bağımsız olarak özerk bir yetkiye sahipti, çünkü valinin defterdarın işlerine ve yönetimine

¹⁷³Nevfel Nimetullah Nevfel, *Anayasa*, Bölüm 1, Madde 7, Beyrut 1301, s. 399.

¹⁷⁴ Abdülaziz Muhammed Avad, *Suriye'de Osmanlı yönetimi (1864 - 1914)*, Mısır 1969, s. 40.

¹⁷⁵ Abdülaziz Süleyman Navar, *Davud Paşa Yönetiminin Sonundan Midhat Paşa Yönetiminin Sonuna Kadar Irak'ın Modern Tarihi*, Kahire 1968, s. 63.

müdahale etmesi yasal değildi. Bunu teyit etmek için H. 1303 / M. 1885 yılında, iç ve mali denetçiler tarafından ve valinin defterdarın işlerine ve işlemlerine karışamayacağına dair bir karar çıkarıldı.¹⁷⁶

Mektupçu, Osmanlı döneminde idari basamakta dördüncü dereceden bir sorumludur. Vilayetin yazı işlerini yürüten ve denetleyen en yüksek yetkiliydi.¹⁷⁷ Bu çerçevede çalışmaları Musul Vilayeti ile idari organları arasındaki yazışmaları düzenlemeye odaklanmıştır. Dolayısıyla mektupçu, yabancı konsolosluklarla ilişkilerin genel koordinatörü olmasının yanı sıra doğrudan valilikten de sorumludur.¹⁷⁸ Musul Vilayetinde mektupçu makamını elinde tutan belki de en önemli kişiler Hasan Tefvîk Efendi, Fikret Bey Efendi ve Safvat Bey'dir.¹⁷⁹ Ahlaksız ve yozlaşmış olarak nitelendirilen Osmanlı paşaları arasında Vali Fevzi Paşa (1902-1906) da vardı. Şehir şeyhlerinden birini yaklaşık yedi ay Musul hapisanesine koyduktan sonra şeyh kendini 700 altın lira fidyeyle kurtardığı için onu namussuz ve yolsuz olarak nitelendirdi ve hapisaneden serbest bırakıldı ve Musul şehrine ölümüne kadar tekrar girmede.¹⁸⁰ Vali Mustafa Yahşi el-Abed, şehir şeyhlerinden, özellikle de kabile şeyhlerinin şeyhini seçtiğinde rüşvet aldığı için rüşvet alan biri oldu. Vali Hassan Muharrem Bey'in şeyhleri ve reisleri tecrit edip atamalarında da rüşvet aldığı iddia edildi.¹⁸¹

Belki de bütünlüğünden ve sosyal adaletinden söz edilen yöneticilerden biri Vali Tahir Paşa'dır (H. 1328/ M.1910). Onun kişiliği, ahlakı ve adaleti, Musul toplumu üzerindeki etkisini gösteren en önemli göstergelerden biridir.

3.2. Musul'da Dini Yaşam

Musul, İslam'ın gelişinden bu yana yüksek ahlakı ve İslam ahlakını koruyan bir şehir olarak nitelendirilmiştir. Toplumsal irşad ve tebliğde etkin rol oynayan çok sayıda cami ve

¹⁷⁶Jamil Musa el-Najjar, *Vali Mithat Paşa Döneminden Osmanlı Hükümdarlığının Sonuna Kadar Bağdat Vilayetinde Osmanlı Yönetimi 1869-1917*, Bağdat 2001, s. 174.

¹⁷⁷H. 1312/M. 1894 Musul Vilayeti Salnamesi, s. 126.

¹⁷⁸ İbrahim Halil Ahmed, "Osmanlı Döneminin Sonunda Musul Vilayeti'ndeki İdari Ve Askeri Oluşumlar", *Nehirler Arası Dergisi*, 37-38 numaralar, Yıl: 10 (Musul 1982), s. 149.

¹⁷⁹Ayas el-Azzavî, *İki İşgal Arasında Irak Tarihi*, Bölüm 2, Bağdat 1905, s. 140; MahmudGharaibeh, *Modern Arapların Tarihine Giriş (1500-1918)*, Bölüm 1, Şam 1960, s. 221.

¹⁸⁰ Sn. Muhammad Habib el-Obaidi, *Nasihat ve Yolsuzluğu Bastırma Rehberliği (Musul 1946)*, s. 4-5.

¹⁸¹ Sıddık el-Damluji, *Bahdinan Emirliği, Emarat Al-Amadiyah*, Musul 1952, s. 69.

mescidin bulunduğu belirtilmektedir. Musul toplumunun uyumu İslam hukukunun hükümleri ve öğretileri ışığında hareket etmesi sebebiyledir.¹⁸² Musul, Doğu'nun sayılı şehirlerinden biridir ve İslam tarihinde şanlı sayfalara sahiptir. Halkının bilim ve dine yaptığı büyük hizmetlere tanıklık eden camiler, okullar, hadis evleri, Kuran evleri ve kütüphaneler dahil olmak üzere birçok farklı eseri vardır. İslam düşüncesinin birçok önderi buradan çıkmıştır.¹⁸³

3.2.1 Musul'un Önemli Camileri

Yunus Peygamber Mescidi: Musul'da Tal et-Tevbe'nin batı yüzünde veya Yusuf Peygamber tepesi mevkiinde bulunan Irak'taki tarihi ve arkeolojik camilerden biridir.¹⁸⁴

Resim 3: Yunus Peygamber Mescidi¹⁸⁵

El Nuri Camii: Nureddin Mahmud bin İmadeddin Zengi tarafından yaptırılmıştır.¹⁸⁶

¹⁸²Orouba Jamil Mahmoud Othman, *a.g.e.*, s. 63.

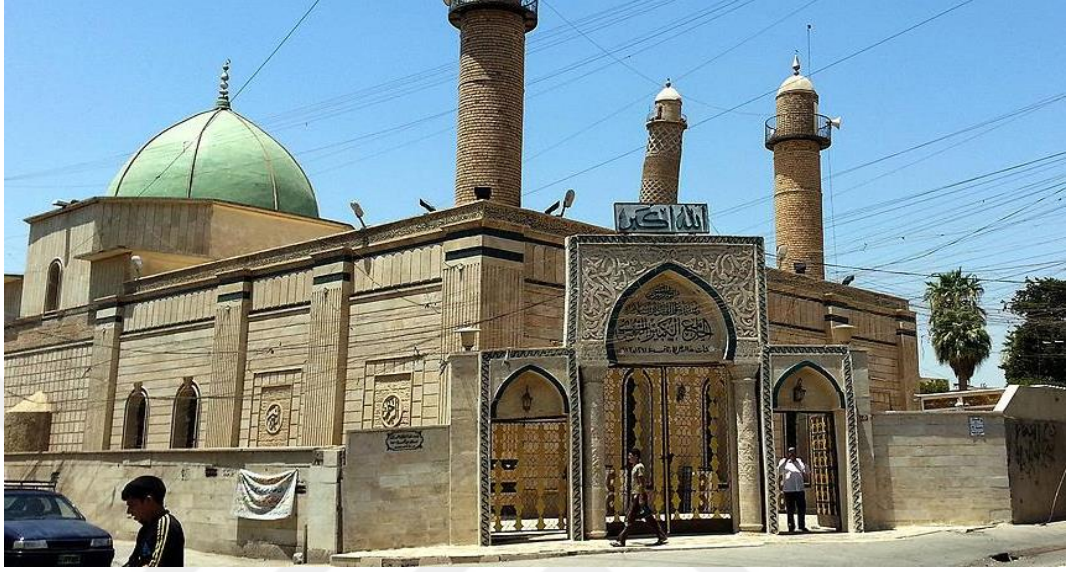
¹⁸³Saeed el-Diohaji, *Musul Camileri*, Daru'l-Arabiyyeli'l-Mevsuat, 1. Baskı, H. 1435, M. 2014, s. 1.

¹⁸⁴Saeed el-Diohaji, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁸⁵<http://www.evliyalar.net/hz-yunus-peygamber-a-s-irak/>

¹⁸⁶*Musul Camileri*, Saeed el-Diohaji, s. 17-18.

Resim 4: El Nuri Camii¹⁸⁷

Emevi Camii: Musul'daki ilk cami, İslam'ın beşinci, Irak'taki ikinci cami olup tüm İslam dünyası düzeyindedir. Halife Ömer İbn Al-Hattab (Allah ondan razı olsun) döneminde inşa edilmiştir.

¹⁸⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/deas-musuldaki-nuri-camisini-havaya-ucurdu-/846653>

Resim 5: Emevi Camii¹⁸⁸

Musul toplumunun İslami çerçeve ve özünü birlik ve beraberlik içinde korumada önemli şahsiyetler vardı. Bunlara aşağıda birkaç örnek verilmiştir.

1. Süleyman Beğ Murad Beğ el-Celili: Bu din alimi, (1280 H. / 1863 M.) yılında Musul şehrinde doğmuştur. Söz ilmi, kelam, edebiyat, şiir, matematik gibi çeşitli ilim ve bilgileri şeyhlerinden öğrenmiştir.¹⁸⁹

2. Süleyman Beğ el-Jalili: el-Aghaat camisinde ders vermeye başladı ve şiir sistemi ve Arap dili bilimlerinde yetkindi.¹⁹⁰ Ayrıca, Şeyh'in kendileri olmadan dini standartları vardı. Musul şehrinde mübarek peygamberlik erdemlerini zikrederdi.¹⁹¹

3. Şeyh Müftü Muhammed Habib el-Ubeydi: 1893 yılında Musul'da doğdu. Çeşitli ilim ve bilimler aldığı babası, tanınmış Müslüman bir hukukçudur.¹⁹² Şeyh Ali Al-Hosari'nin

¹⁸⁸ <http://dunyacamileri.blogspot.com/2017/06/buyuk-nuri-camii-musul-irak.html>.

¹⁸⁹ Abdülaziz el-Kassab, *Anılarımdan*, Bölüm 1-2, 2. Baskı, Beyrut 1962, s. 177.

¹⁹⁰ Abdülaziz el-Kassab, *Anılarımdan*, s. 177.

¹⁹¹ Ahmed Muhammed El-Muhtar, *Musul Alimlerinin Tarihi*, Bölüm 12, 2. Baskı, Musul 1984, s. 7.

¹⁹² Arabizmi Cemil Mahmud Othman, *a.g.e.*, s. 71.

elinde fıkıh ilimlerinde din eğitimi tamamlamaya hevesliydi.¹⁹³ Bunun delili Musul kentindeki din âlimlerinin Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'e (1876-1909) gönderdikleri bir el yazması nüshasını sunmaya başlamalarıdır. Umuyorlar ki onlar ve o sırada sayıları 5.000 civarında olan öğrencilerinin zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmasıdır. Padişah onların isteklerine cevap vermeyinceye kadar, bilgi talebi, Osmanlı padişahını onları zorunlu hizmetten muaf tutmaya ikna edeceğini umarak Şeyh Muhammed Efendi, El-Radwani'ye gitti.

Şeyh El-Radwani, Sultan II. Abdülhamid'e yazılı bir mesaj gönderdi ve Osmanlı Padişahı elinde yazılı bir cevapla muafiyet talebini kabul edip Şeyh El-Radwani'den kendisi için dua etmesini istedi.¹⁹⁴

3.3. Kent Kültürü

Musul kültürü, Osmanlı döneminde şehirde hüküm süren siyasi durumla ilgili birçok değişken keşfetti. Eğitimli sınıf, özellikle de efendi, bilinçli siyasi cepheyi temsil eden ileri gelenlerle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, çoğu muhafazakâr İslam dini kökenlidir.¹⁹⁵

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında, milliyetçi fikirlere inanan ve benimseyen bir grup Musullu ortaya çıktı. Bunların arasında DaoudMallah Al Ziyadah (1863-1916) var. Bunlarla birlikte David Çelebi (1879-1960), Said el-Hacc al-Thabet (1883-1933), Süleyman Faydi (1885-1951) ve Thabet AbdelNour (1890-1958) de bulunmaktadır.¹⁹⁶

Musul şehri şiirinin popülaritesi ile ayırt edildi ve belki de bu, şiirin, sosyal gruplar düzeyinde kabul edilen kültür imajını yansıtan sosyal olarak ifade edici bir kültürel imaj olduğu gerçeğinden kaynaklanıyor. Bu nedenle Musullu şairler çeşitli şiirsel yön ve renklerde

¹⁹³ Ahmed Muhammed el-Muhtar, *a.g.e.*, s. 50

¹⁹⁴ el-Abbasi, *İmam Muhammed el-Radwani*, y.y. ve t. Yok, s. 121.

¹⁹⁵ Sayar Kawkab Ali el-Jamil, "Musul'daki Arap Ulusal Hareketinin Öncüleri", *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*. C. 4, 1. Baskı, Musul Üniversitesi Yayını, Musul 1992, s. 148-149.

¹⁹⁶ Sayar Kawkab Ali el-Jamil, *a.g.e.*, s. 148-149.

ortaya çıkmış ve şiirlerini kullanmışlardır. Bunların en önde gelenlerinden birisi Molla Osman el-Mevsili'dir.¹⁹⁷ Bazı önemli Musullu şairlerin kısaca tanıtımı aşağıda yapılmıştır.

1- Molla Osman El-Mevsili (1854-1923): Molla Osman'ın şair, müzisyen ve mutasavvıf olması ve sahip olduğu kültürün bu renkleri onu Musul halkı arasında ünlendirmiştir. Çiçek hastalığına yakalandı ve görüşünü kaybetti. Ama Cenab-ı Hak onu zekâ ile ödüllendirdi. O, hızlı ezberlemesi ve güçlü hafızası ile dikkat çekiciydi.

HajjOmar Al-Arbili ve Şeyh SalehMahmoud el-Omari gibi bu alandaki seçkin medya figürlerinin elinde Arapça dil bilimlerini okumaya başladı. Edebiyatından ve şairlerinden yararlanmak için Bağdat'a seyahat ettiği için bu eğitim kazanımı ile sınırlı olmamıştır.

Fıkıh ilmini ve hadis ilmini için Şeyh Baha el-Hak El-Hindi'nin yanında öğrenim gördü ve daha sonra Hac yapmak için Mekke-i Mükerreme'ye gitti. Daha sonra 1986 yılında Musul şehrine döndü. Kadiriyye Yolunu aldığı Şeyh Muhammed bin Jarjis Al-Nouri de dahil olmak üzere bazı şeyhlerle eğitimini tamamlamaya devam etti.¹⁹⁸

2- Ahmed İzzet El Kasım Ağâ:

Musul'da edebiyat ve mirasın öncülerindendir. Kur'an-ı Kerim'i ezberledi ve Arap dili ilimlerinde bilginin dizginlerine sahiptir. Muvaşahat¹⁹⁹ şeklinde okunan şiirler yazmasıyla ünlenmiştir.

3- Muhammed Habib El Ubeydi:

Entelektüel hareketin öncülerinden ve Musul'un önde gelen âlimlerinden biridir. Dini ve edebi ilimler okumak için benliğinde güçlü bir istek hissetti ve şiirde öne çıkarak kültürel ve sosyal düzeyde tanınmış bir şair oldu.²⁰⁰

¹⁹⁷ Sayar Kawkab Ali el-Jamil, *a.g.e.*, s. 148-149.

¹⁹⁸ Dr. Adel el-Bakri, *Sanatında Ve Dehasında Othman Al-Mawsili İle*, Bağdat 1990, s. 9-10.

¹⁹⁹ el-Dulaimi, *Diwan Al-Muvaşahat*, Daru'l-Kutup, Musul, Miladi 1975, s. 125.

²⁰⁰ Seyyar el-Cemil, *Zu'amave'l-Efendiyye*, el-Asliyye Yayın ve Dağıtım, Amman/Beyrut 1999, s. 231.

Güzel Musul şehrinin doğasını ve güzel manzarasını anlattığı bir şiir yazdı. Bu şiirde şehir halkına ve içindeki her şeye duyduğu özlemi dile getirdi.²⁰¹

4. Molla Hasan el-Bazzar:

Musullu âlim ve münzevi bir şahsiyettir. Musul'un tasavvuf şiirinde en parlak şairlerinden biri olarak kabul edilen El-Bazzar, Resulullah'ı (Allah ondan razı olsun) öven şiirler kaleme almıştır.²⁰²

Muhammed'in (s.a.v.) ailesine olduğu gibi genelde Musulîlerin, özelde ise mutasavvıfların gönlünde kutsal bir yere sahiptir. Allah Resulü Muhammed (s.a.v)'in ailesinin faziletlerini gösteren şiirler bestelediler.

Aynı şekilde Musul halkı, Musulluların çoğu tarafından takdir ve saygı gördüğü için Sultan II. Abdülhamid'e çok değer verirdi.

Seyyid Ahmed Efendi bin Mahmud Efendi, Amin Al-Fakhri Al-Qadi, şiirsel mısralar besteledi. Onu bir Kuran ayetine dayanarak geometrik bir şekilde düzenledi. Sultan II. Abdülhamid'in adı ve yanında Kur'an-ı Kerim ayetlerinden ilham alan ve Osmanlı Padişahının korunması için dualarının olduğu şiirsel ayetler vardır.²⁰³

Musul Vilayeti'ndeki sosyal ilişkilere gelince, aralarında önemli bir fark yoktur. Çünkü bireyler ve kabileler arasındaki sosyal ilişkiler, şöenlere, törenlere ve evlilik törenlerine katılmaları konusunda karşılıklı güvene dayalıydı.

Öte yandan bölge halkının benimsediği dinler arasındaki farklılığa atfedilebilecek bazı küçük farklılıklar dışında evlilik gelenekleri ve yöntemleri hemen hemen aynıydı. Kadın ise, dinde kadınların daha özgür olduğu bir dönemde, şehirde zincire vurulmuş, baskı altına alınmış ve özgürlüğünden mahrum bırakılmıştır.²⁰⁴

²⁰¹ el-Obaidi, Zikra Habib, *Divan*, el-Cumhuriyye Baskısı, Bağdat 1966, s. 24.

²⁰² el-Dulaimi, *a.g.e.*, s. 125-126.

²⁰³ Orube, *a.g.e.*, s. 91.

²⁰⁴ Şaban el-Maziri, *a.g.e.*, s. 113.

3.4. Musul'da Kılık Kıyafet

İnsanların giyimlerine gelince, biraz benziyorlardı, aralarında temel bir fark yoktu. Arap ve Kürt giyiminde özellikle erkekler arasında farklılıklar olsa da bu bölgenin coğrafi yapısından kaynaklanmaktadır.

Dağlık kesimlerde ise bölge sakinleri, bölgenin engebeli olması ve vadilerin bolluğu nedeniyle hareket ve iş kolaylığı için pantolon ve diğer vücudu daha bol ve dar giysiler giymeyi tercih etmiştir.

Ovalık alanlara gelince, sakinleri geniş ve bol giysiler giymeyi tercih ediyorlardı. Çünkü düz alan ve arazinin düzlüğü, erkeğin aktif olmasına, hareket etmesini ve çalışmasını kolaylaştırıyor.

İster milli ister resmi olsun, kutlamalara gelince, bunlar ya valinin devletin dizginlerini eline alması ya da vali için ahdin yenilenmesi ya da yeni bir bebeğin doğumu vesilesiyle yapılırdı.²⁰⁵

Valilik kuvvetlerinin düşmanlarına karşı yaptığı muharebelerde galip gelmesi durumunda da kutlamalar yapılırdı. Bu kutlamalarda valinin sevincine devlet yetkilileri, kent ileri gelenleri ve halk da katılırdı.²⁰⁶

²⁰⁵ İbrahim Halil Ahmed, *Musul Vilayeti'nde Sosyal Hayat*, İttihadu'l-Müverrihine'l-Arap, Bağdat 1989, s. 34.

²⁰⁶ İbrahim Halil Ahmed, *Musul Vilayeti'nde Sosyal Hayat*, s. 34

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1877-1918 YILLARI ARASINDA MUSUL'DA EĞİTİM

4.1. Musul Vilayeti'nde Eğitim

Musul Osmanlı hakimiyetine girdiğinde eğitimde Osmanlılar eski yolu takip etmiştir. Eğitim, mektepler ve dini okullara öğretmen sağlayan din âlimlerinin elindedir. Bunlar da Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eğitim rehberi olan Şeyhülislam'a tabidir. Gençlerin ülkede ne okuyacağına o karar vermektedir.²⁰⁷

Eğitim kurumlarına gelince, bu kurumların resmi bir kuruma emanet edilmediğini belirtmekte fayda var. Bu okulları kuranlar, onlara para ayırıp hayırlı işler yapmak maksadıyla öğrencilerine harcayanlar padişahlar, bazı zenginler ve merhumun mirasçılardı.²⁰⁸

Ayrıca bu okullar Musul özelinde camilere bağlıydı.²⁰⁹ Musul Vilayeti'nde, cami ile bağlantılı dini bir modele göre eğitim yaygındı. Cami, bölgedeki ilk normal okul ve İslam'ın yayılmasından sonra İslami devirlerde en önemli eğitim merkezlerinden biri olarak kabul ediliyordu.²¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu, ilköğretim okullarının en yüksek dereceli devlet okullarını kurdu. 1911'de Musul'da bir ortaokul ofisi vardı ve dersleri orta sınıflara denkti. Cami mektepleri ve mezhep mektepleri hariç altı ilkokul vardı. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu, öğretmenler için bir yurt ve sanat alanında için bir okul kurdu.²¹¹ Yukarıda adı geçen okullardan H. 1325/M. 1907 yılı Musul Vilayeti Salnamesinde²¹² bahsedilmektedir. Her biri

²⁰⁷ H.V. Weritbrecvt, "Educational Reform in Turkey", *The Moslem World*, Vol. VI. Ocak 1916, New York 1966, s. 267.

²⁰⁸ Abd al-Razik al-Hilali, *Osmanlı Döneminde Irak'ta Eğitim Tarihi 1638-1917*, Bağdat 1959, s. 62.

²⁰⁹ Neven Hemsley Lunkrick, *Modern Irak'tan 1900-1950*, Çev. Al-Tikriti, C.1, Bağdat 1988, s. 71.

²¹⁰ el-Sayegh, Muhterem Süleyman, *Musul Tarihi*, C. 1, Selefi Yayınları, Selefi Baskısı, Bağdat 2016, s. 322.

²¹¹ el-Sayegh, a.g.e., C. 1, s. 322.

²¹² Osmanlı devlet kurumlarının askerlik de dahil olmak üzere merkezdeki ve devletlerdeki durumunu gösteren, devletlerin ve ana dairelerinin durumlarını gösteren yıllık Osmanlı raporlarıdır. Araştırmacıya birçok coğrafi ve tarihi bilgi sağlar.

için öğrenci sayısının ve onaylanmış müfredatın bir göstergesi ile Musul Ortaokulu'nda Fransızca ve Türkçe öğretilmiş, ardından mühendislik, ziraat, din ve ahlak bilimleri, aritmetik, tarih ve coğrafya okutulmuştur. 24 öğrencisi bulunmaktadır. Öğretmen okuluna gelince, öğrenci sayısı 5 olup tek hocası Abdülfettah Efendi idi.²¹³

4.2. Dernekler Tarafından Açılan Okullar

Bu dönemde Kahire, Beyrut, Astana, Şam ve Bağdat'ta Arapların statüsünü yükseltmek ve Türkler gibi haklarını talep etmek için birçok Arap dernekleri ortaya çıktı.²¹⁴ Musul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi, Musul'dan çok sayıda kişinin katılıp (el-Kulüb) adını verdikleri bir bina alıp, cemiyetin yönetim merkezi haline getirmesiyle açıldı. Aynı zamanda daha önce adı geçen derneğe bağlı İttihat ve Terakki mektebi adında bir ilköğretim okulu kurdular. Özel bir bina ve özel bir amblem yapıp model bir okul yapmışlardı. Öğrencilerin okul kıyafetlerini askeri üniformalarla standart hale getirdiler ve yeni öğrencilere küçük tüfekler verdiler. Öğrenciler, askerlerin emriyle onları taşırlar ve bazı şehir sokaklarında yürüyüp Türkçe şarkılar söylerlerdi. İttihatçıların da ilgisini çeken Dar el-Muallimin, onu ek bir kategori haline getirerek yaklaşık 150 öğrenciye ulaştı. Arap, Kürt, Türk, Hristiyan ve Yahudi olmak üzere toplumun farklı kesimlerinden öğrenciler kabul edildi.

Yeni eğitim yöntemi, mektepleri yerine ilkokulların açılmasıyla başlayan 19. yüzyılın başlarında uygulanan eğitim birimiydi. Bunlar az sayıda açıldı. Yöntemlerinin yanı sıra 1908 sonrası dönemi dışında yeterli ilgi görmemiştir. Tüm bu özene rağmen Irak'ın her yerinde okul sayısı 130 okulu geçmedi. Ancak yeni modern okulların kurulması, faaliyetlerine devam eden mekteplerin çalışmalarını ortadan kaldırmadı. Özellikle modern okullar Türkçe öğretti.²¹⁵ Lunkrick'e göre eğitim hizmetleri yetersizdi ve her alandaki eğitim seviyeleri misyoner okullarına göre daha düşüktü. Eğitimin itibarı kötü ve nefret doluydu ve yöntemleri ilkeldi.²¹⁶ Bu okullardan üçünün öğrenci sayıları şöyle idi:

²¹³ Nuri Abd el-Kadir, *a.g.e.*, s. 292.

²¹⁴ AminSeid, *Büyük Arap İsyanı*, C. 1, İssa Al Bari Al Halabi basımı, Medbuli Kitabevi, Kahire 2017, s. 26.

²¹⁵ Abd el-Razik el-Hilali, *Osmanlı Döneminde Irak'ta Eğitim Tarihi 1638 - 1917*, Bağdat 1959, s. 62.

²¹⁶ Lunkrick, *a.g.e.*, s. 71.

- KouraBash İlköğretim Okulu, öğrenci sayısı 60.
- Şeyh Muhammed ilköğretim Okulu, öğrenci sayısı 33.
- Rashidiya Okulu, öğrenci sayısı 28.²¹⁷

1908'de Osmanlı anayasasının yeniden yürürlüğe konulması, eğitim konusuna yönelik toplumsal bilincin gelişmesinde ve daha sonra daha fazla çalışma talebinin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle bu dönemde Musul'a üç okul daha eklenmiştir: Tatbikat Dar el-Muallimin, Dar el-İrfan Okulu ve Shams el-Aref Okulu. Ancak, eğitimin seviyesi I. Dünya Savaşı'ndan sonra azaldı. Kız çocuklarının eğitime bakıldığında ise kız çocuklarının eğitime yönelik okulların kurulduğu Irak kentlerinin başında Musul gelmektedir. Sisters of Love (Sevgi Hemşireleri) da dahil olmak üzere misyoner okullarının çabaları da bu noktada önemlidir. II. Meşrutiyet'ten sonra kızlar için rüştiye mektebi açıldı, bir süre sonra Sarkhakhana bölgesinde bir ilkokul açıldı. Bu iki okulun toplam sayısı 260 kız öğrenciydi.²¹⁸ el-Sayegh, Osmanlı hükümetinin Musul şehrinde kızlar için iki okul inşa ettiğini de belirtiyor.²¹⁹

Resim 6: Medresetü'l-Hadariyye Öğrenci ve Öğretmenlerinin Fotoğrafları²²⁰

²¹⁷ 1330 Musul Salnamesi, s. 118-121.

²¹⁸ el-Hilali, *a.g.e.*, s. 178.

²¹⁹ el-Sayegh, *a.g.e.*, s. 232.

²²⁰ İbrahim Halil Ahmed el-Alak, *Musullu Çalışmalar*, S. 10, Ekim 2005, s. 53.

صورة لبعض طلبة واساتذة المدرسة الخضرية

أخذت يوم ١٩ من تشرين الاول ١٩١٩ والمعلمون الجالسون من اليمين الى اليسار هم الاساتذة عبد العزيز يحيى الخياط وعبد الرحمن صالح ، لانعرف اسمه ، محمود عطية ، داؤد سليم ، مارتن ، يحيى زهدي علي خان ، يحيى (ق) الشيخ عبد الواحد .

İlkokulda eğitim süresi 4 yıl, ortaokulda 3 yıl ve lisede 4 yıldır. İlkokulun müfredatı okuma yazma, Kur'an-ı Kerim, matematik ilkeleri, kısa bir Osmanlı tarihi, kısa bir coğrafya, faydalı bilgiler, eşyalar ve sağlık konularını içeriyordu. Gayrimüslim çocuklar, dinlerinin esaslarını manevi liderlerinin gözetimi altında öğrenirlerdi. Rüştiye okullarının müfredatında ise dini ilimler, Türkçe dilbilgisi, imla, kompozisyon, Farsça ve Arapça dilbilgisi, aritmetik, defter tutma, çizim, mühendislik ilkeleri, genel tarih, Osmanlı tarihi, coğrafya ve spor ilkeleri yer almaktadır. Ortaokul müfredatında Türk dili, milletlerin zenginliği biliminin ilkeleri

(ekonomi), matematik, Fransızca, coğrafya, geometri, haritacılık, felsefe, genel tarih, Osmanlı kanunları, mantık, biyoloji, cebir, resim çizme gibi birçok ders yer almaktadır.²²¹

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1908 yılındaki ihtilalinden sonra Musul'daki okulların sayısının arttığı dikkati çekmektedir. Bahsettiğimiz okullara ek olarak, H. 1330 / M.1913 yılına ait Musul Salnâmesi'nde başka yeni okulların isimleri de yer almıştır. Öğrenci sayılarına işaret ederek bu okullar şunlardır:

- Model Okulu, öğrenci sayısı 130.
- İttihat ve Terakki Mektebi, öğrenci sayısı 85.
- Seyassah İlköğretim Okulu, öğrenci sayısı 53.²²²

Bu okulların Musul toplumunda kültür ya da entelektüel farkındalık açısından etkili olduğuna işaret etmekte fayda var. Bir yandan, bu okullar idari, askeri ve eğitim kadrolarından oluşan seçkinleri mezun etti. Bu şehrin modern Rönesans'ının kurallarını koyduğu için kredilendirildi. Öte yandan, bu okulların bir kısmı, gençler arasında vatanseverlik ve ulusal bilincin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. 1908'de İttihat ve Terakki'nin başarısından sonra Türkler ve Araplar arasındaki siyasi ilişkilerin gelişmesine paralel olarak üyeleri, karardan etkilenmeye ve daha sonra ilk ilan ettikleri adalet, özgürlük ve eşitlik ilkelerinden yararlanmaya başlamışlardır. Bu dernek Şam, Irak, Hicaz, Yemen ve diğerleri gibi her Arap başkentinde ve şehirlerinde şubeler açmıştı. Bunların hepsi İstanbul'daki derneğin genel müdürünün emrindeydi ve öğretilerini uyguladı. Bu politika genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan unsurlardan ve özel olarak Araplardan güçlü tepkiler aldı. Arap devletlerinin temsilcileri, Ermeniler, Arnavutlar ve Kürtlerin temsilcileriyle birleşen ayrı bir blok oluşturdular. Hürriyet Fırkası 1909'da ondan ortaya çıktı.²²³

²²¹ Murat Halil Ali, "19. Yüzyılın Ortalarından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Musul'da Eğitim Durumları", *Musul Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, Mart 2005, s. 121.

²²² 1330 Musul Salnamesi, s. 118 - 121.

²²³ Nuri Ahmet Abdulkadir; Zafer Abdel-Nafi, "Osmanlı Döneminde Musul'da Eğitim", *Temel Eğitim Koleji Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 2, Musul 2009, s. 294.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun süren bir izolasyon, durgunluk ve bozulma durumundan çıkaran ve bu ülkenin Avrupa'ya karşı ardı ardına aldığı yenilgilerin nedeni olan hayatında önemli bir dönüşüme tanık oldu. Güçler aramak ve zaferi yeniden kazanmak için bu Avrupalı güçlerle bir açıklık ve iletişim durumuna, bir yanda kaybedilenler, diğer yanda bir istikrar durumuna ulaşmak için iç sorunların ve kargaşanın ortadan kaldırılmasına çalışıldı.²²⁴

²²⁴Nuri Ahmet Abdel Kadir; Zafer AbdelNafi, *a.g.m.*, s. 288.

SONUÇ

Orta Doğu bölgesinin mühim yerlerinden birisi olan Irak coğrafyası içerisindeki Musul vilayeti asırlarca Türk hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bilhassa İslamiyet'in kabulünün sonrasında, Türklerin Anadolu'yu vatan yapmaları esnasında Musul-Kerkük bölgesi önemli bir merkez konumundadır. Bu yönüyle Musul bölgesinin Türk tarihi açısından önemi büyüktür. Vilayet olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunduğu dönemde de Musul'un tarihî coğrafyası, arazi özellikleri, idarî yapısı da önem arz etmektedir.

Musul, eski seyyah ve coğrafyacıların sık sık ziyaret ettikleri ve kitaplarında geniş yer verdikleri şehirlerden biridir. Çok eski dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmayan Musul, zamanla Orta Doğu'nun en önemli kentlerinden biri olmuştur. Kentte meyve ağaçları ekilmeye başlamış, baş döndürücü güzellikte bahçeler yapılmıştır. Havası ve suyu ile güzel bir kente dönüşmüştür.

Musul, Mezopotamya'nın bereketli nehir havzasına kurulmuştu, surlarla çevrili şehir medeniyetin beşiği olarak meşhurdur. Halep'in batıya olan bağlantısı gibi doğudan gelen kervanlar için bir bağlantı noktasıydı. Yüzlerce yıl süren savaş ve karışıklıklar, yıkım ve yeniden inşaların ardından şehir halen ayakta. Ve hatta bir milenyum önce, daha sonra kazanacağı kıymetin bilincinde olmadan önce dahi, Musul halkı zengin petrol kaynaklarına sahip olduklarının farkındaydılar. 12. yüzyılda bir başka Arap seyyah şöyle yazmıştı, *"Musul yolunun sağ yakasında, toprağın içeri çöktüğü yerde, bir bulutun altında gibi duran bir karaltı bulunuyor. Büyükten küçüğe herkes, fışkırarak dışarı çıkan bu ziftin kaynağının Allah olduğunu biliyor."*

Türklerin Anadolu'ya geçtikleri dönemde ise Musul ve Kerkük bölgesinin Türk nüfusu hızlı bir artış sürecine girdi. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra, Osmanlı Devleti hakimiyetine kadar geçen süre içinde Musul-Kerkük, Irak Selçukluları, Zengiler, Erbil Atabeyliği, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safavîler gibi devletlerin hakimiyetine girdi. Bölgeye büyük Türkmen göçleri bu dönemlerde oldu ve bu iki kentin çevresinde Arap nüfusundan daha ağırlıklı bir Türkmen nüfusu oluşmaya başladı.

Moğol istilas ve Timur'un akınlarıyla zaman zaman kesintiye uğrayan bu süreç Osmanlı

Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından 1517 yılında bölgenin Osmanlı ülkesine katılmasıyla çok uzun yıllar sürecek yeni bir döneme girmiş oldu.

Musul vilayeti, XIX. asırdan sonra, coğrafi konumu ve yeraltı zenginlikleriyle yabancı devletlerin ilgisini çekmiştir. Özellikle İngiliz ve Fransızlar için mutlaka elde edilmesi gereken bir bölge olmuştur. İngiltere, I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinden faydalanarak, Musul'da hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Böylece bölgede bazı kişileri ve aşiretleri çeşitli vaatlerle ve menfaatlerle Türkler aleyhinde örgütlemişlerdir. Bu gayretlerin sonucunda Lozan Konferansı sonrasında, Musul bölgesi 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile İngiliz mandası altında kurulan Irak Devleti'ne terkedilmiştir.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti idaresinde 1878-1918 yılları arasında Musul vilayetinin, idari yapısı, tarihi coğrafyası, Musul'a bağlı başta Kerkük olmak üzere sancaklar, kazalar ve nâhiyeler hakkında bilgi verilmiştir. Musul'un bu dönemi hakkında Türkiye, Irak ve Batı'da pek çok çalışma yapılmıştır. Bu tez çalışmasında ise farklı dillerdeki modern incelemelerden istifade edilerek Musul vilayetinin sosyo-ekonomik durumu yeniden değerlendirilmiştir.

Günümüzde Irak'taki kaos ortamı sürmektedir. Bilhassa bölgedeki Türkmenler, halen sıkıntılar yaşamaktadır. Fakat, tarihi süreç de göstermiştir ki, doğal kaynaklar devam ettiği sürece, Batılı devletlerin Orta Doğu siyasetleri içinde Musul ismi varlığını devam ettirecektir ve değişmeyecektir.

KAYNAKLAR

1. Arapça Kaynaklar

Abdelkadir, Nuri Ahmet; Zafer Abdel-Nafi, “Osmanlı Döneminde Musul'da Eğitim”, *Temel Eğitim Koleji Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 2, Musul 2009.

Abdullah Emin Ağa, *Eski Kasaba, Musul, Tarihi ve Etkileri*, Al-Cumhuriya Press, Musul 1974.

Abdulmecid Fahmi, *Hassan Suleymani ve Adamları*, Bağdat 1946.

Ahmed, Farha ve Muhammed, *Musul'daki Osmanlı Yönetimi*, Musul Baskısı, 2011.

Ahmed, İbrahim Halil ve Cafer Abbas Hamidi, *Çağdaş Irak Tarihi*, Musul 1989.

Ahmed, İbrahim Halil, “Daoud Al-Mallah Al-Ziyadah ve Musul'daki Arap Ulusal Bilincinin Etkilerindeki Rolü”, *Journal of Bain Al-Nahrain Al-Adwan* (18-19), Musul 1971.

Ahmed, İbrahim Halil, “Musul ve Yirminci Yüzyılın Başında Ulusal Hareket”, *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*, Cilt 4, Musul 1992.

Ahmed, İbrahim Halil, “Osmanlı Döneminin Sonunda Musul Vilayeti'ndeki İdari Ve Askeri Oluşumlar”, *Nehirler Arası Dergisi*, 37-38 numaralar, Yıl: 10 (Musul 1982).

Ahmed, İbrahim Halil, *Musul Vilayeti'nde Sosyal Hayat, İttihadu'l-Müverrihine'l-Arap*, Bağdat 1989.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*, Dersaâdet 1314.

Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1308.

Ali, Ghanem Muhammed, *Irak'ta Finansal Sistem 1839-1914*, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Musul 1989.

Ali, Murat Halil, “19. Yüzyılın Ortalarından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Musul'da Eğitim Durumları”, *Musul Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, Mart 2005.

Ali, SecaKahtan Muhammed, *Musul'da Osmanlı Yönetimi M. 1834-1879*, Yüksek Lisans Tezi, Musul Ocak 2002.

Asher, John, *John Asher's Observations in Irak*, Jaafar el-Hayat (dergisi) tarafından çevrildi, Birinci ve İkinci Bölüm, C. 21, Bağdat 1865.

Avad, Abdülaziz Muhammed, *Suriye'de Osmanlı Yönetimi (1864 - 1914)*, Mısır 1969.

Badrakhan el-Şiddi, *Denetleyici Perspektifte Kürt Toplumu*, Eğitim Bakanlığına İtaat, Erbil 2001.

Charles Issawi, *The Economic History of the Bereketli Hilal, 1800-1914*, çev. Dr. Raouf Abbas Hamed, Beyrut 1990.

Dayvahci, Said, *Musul Mirası Hakkında Bir Araştırma*, Tarihi Miras Kaynakları ve Musul Şehrinin Planlarının İncelenmesi, Daru'l-Arabiyyeli'l-Mevsuat, Bağdat 2015.

Dayvahci, Said; Youssef Thanoun, “*Kapısız Kapılar*”, Ninova Gazetesi, 9 Aralık 2001, Sayı: 85.

Ebubekir Hâzim Tepeyran, *Hatıralar*, Haz. Faruk İlkan, Pera Yayınları, İstanbul 1998.

el-Abbasi, *İmam Muhammed el-Radwani*, y.y. ve t. yok.

el-Adoul, Jassim Muhammed Hassan, “Musul, Hamidi Dönemi 1876-1909”, *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*, Dördüncü Bölüm. Musul t.y.

el-Alak, İbrahim Halil Ahmed, *Musullu Çalışmalar*, S. 10, Ekim 2005.

el-Allaf, İbrahim Halil, *Musul Vilayeti'nde Sosyal Hayat 1515-1918*, el-Huriyye Baskı ve Yayınevi, Bağdat 1983.

el-Allavi, Buthaina Abdul Aziz Abdullah Tac, Musul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Musul 2002.

el-Azzavi, Abbas, *İki İşgal Arasında Irak Tarihi*, İtaat Ticaret ve Basım Ltd. Şirketi, C. 8, Bağdat 1956.

el-Azzavi, Ayas, *İki İşgal Arasında Irak Tarihi*, Bölüm 2, Bağdat 1905.

el-Bakri, Adel, *Sanatında Ve Dehasında Othman Al-Mawsili İle*, Bağdat 1990.

el-Celili, Muhammed Sıddık, *Musul'da Müzik Mirası*, Cumhuriyete İtaat, Musul 1964.

el-Cemil, Seyyar, *Zu'amave'l-Efendiyye*, el-Asliyye Yayın ve Dağıtım, Amman/Beyrut 1999.

el-Cenabi, Haşim Hıdır, *Eski Musul Şehrinin İç Yapısı*, Dirasetu fi Cografiyyetü'l-Müdün, 1. Baskı, Musul 1982.

el-Cenabi, Haşim Hıdır, *Şehirlerin Coğrafyası Üzerine Çalışmalar*, 1. Baskı, Musul 1982.

el-Cevahiri, İmad Ahmed, *Irak'taki Toprak Sorununun Tarihi*, Bağdat Üniversitesi, Bağdat 2005.

el-Damlavi, Gerges Muhammed, “Irak'ta Halk El Sanatları ve Endüstrileri Hakkında”, *Bağdat Dergisi*, S. 5, 1984.

- el-Damluji, Sıddık, *Bahdinan Emirliği, Emarat Al-Amadiyah*, Musul 1952.
- el-Diohaji, Saeed, *Musul Camileri*, Daru'l-Arabiyyeli'l-Mevsuat, 1. Baskı, H. 1435, M. 2014
- el-Diwaji, Saeed, *Musul*, Umm Al-Rabeein, Hükümet Basını, Bağdat 1965.
- el-Dulaimi, *Diwan Al-Muwaşahat*, Daru'l-Kutup, Musul, Miladi 1975.
- el-Hafız Salim, Abdel-Fattah ve Adel Hassan Amin, "Men El-sema", *Al-Jama'a Magazine*, Sayı. 8, Dördüncü Yıl, 15 Mayıs 1974.
- el-Hayat, Jaafar, *Kamu Tarımının İlkeleri*, Hükümet Basını, Bağdat 1939.
- el-Hilali, Abd al-Razik, *Osmanlı Döneminde Irak'ta Eğitim Tarihi 1638-1917*, Bağdat 1959.
- el-Jader, ValidMahmoud, *Irak'ta Popüler Moda*, el-Müessesü'l-Amme Baskı ve Basın, Bağdat 2016.
- el-Jamil, Sayar Kawkab Ali, "Musul'daki Arap Ulusal Hareketinin Öncüleri", *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*. C. 4, 1. Baskı, Musul Üniversitesi Yayını, Musul 1992.
- el-Kassab, Abdülaziz, *Anılarımdan*, Bölüm 1-2, 2. Baskı, Beyrut 1962.
- el-Kurdi, ShaabanMziri, *Osmanlı Kaynaklarında Musul Vilayeti*, Mevsum, Osmanlı Yayınları, Bağdat.
- el-Maziri, Şaban, *Musul Vilayeti'nde Ağa ve Çiftçi (19. yüzyıl) veya Şehyan el-Madhiri*, Bağdat 2009.
- el-Maziri, Şaban, *On Dokuzuncu Yüzyıl Musul'da Vilayetinde Ağa ve Çiftçi*, Ciya Baskı ve Yayınevi, Bağdat H. 1430/M.2009.
- el-Mudhiri, Shaaban, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayetinde Ağa ve Çiftçi*, Musul t.y., s. 19.
- el-Muhtar, Ahmed Muhammed, *Musul Alimlerinin Tarihi*, Bölüm 12, 2. Baskı, Musul 1984.
- el-Najjar, Jamil Musa, *Vali Mithat Paşa Döneminden Osmanlı Hükümdarlığının Sonuna Kadar Bağdat Vilayetinde Osmanlı Yönetimi 1869-1917*, Bağdat 2001.
- el-Nasır, Yasin, "Popüler Endüstriler, Folklor", *Bağdat Dergisi, Irak'ta El Sanatları ve Endüstrileri Hakkında*, Bağdat, 1984, s. 5
- el-Obaidi, Muhammad Habib, *Nasihat ve Yolsuzluğu Bastırma Rehberliği (Musul 1946)*.

el-Obaidi, Shaza Faysal Rasho, *Musul'da Osmanlı Yönetimi, 1908-1918*, Yüksek Lisans Tezi, Güzel Sanatlar Yüksek Okulu, Musul Üniversitesi, Musul 1998.

el-Obaidi, Zikra Habib, *Divan*, el-Cumhuriyye Baskısı, Bağdat 1966.

el-Omari, Khairy, *Siyasi Masallar*, Kahire 1919.

el-Qaddo, Dirar, *Musul Medeniyet Müzesinde Metal Eserler Çalışması*, Tashih, S. 8, Musul 1981.

el-Rahim, Faysal Muhammed, *Irak'ın Federalistlerin Yönetimi Altında Gelişimi*, Cumhuriyet Yayınevi, Bağdat 1975.

el-Sayegh, Muhterem Süleyman, *Musul Tarihi*, C. 1, Selefî Yayınları, Selefî Baskısı, Bağdat 2016.

el-Vardi, Ali, *Yeni Irak*, Üçüncü Bölüm, Bağdat Üniversitesi, Bağdat 1969.

el-Ziri, Şaban, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti*, Bağdat 2009.

En-Nerve Gazetesi, S. 4082, H. 22 Şaban 1491.

et-Talibani Mükrim, *Irak'ta Radikal Tarım Reformu Adına*, Makram Talabani Ulusal Basım ve Yayıncılık Şirketi, Bağdat 1969.

Ferhad Muhammed Ahmed, *Musul'daki Osmanlı Yönetimi*, Musul 2011.

Fiablo, Noel ve Elia Issa Sekmani, "Alqosh'ta Eğitim Tarihi", *Tashih*, Sayı: 19-20, Bağdat 1979 s. 51; "Popüler Alışkanlıklar Ve Karmaşık Bilimsel Keşifler Arasında Taher al-Dabbagh (Meyan Kökü Şurubu)". *Tashih*, İkinci Yıl, S. 5, Musul 1971.

GalYallian, *Suleiman Medinet*, Part Two, Dar Al-Hurriyaand Al-Tabbaa, Bağdat 1998.

Galisti, Mirella, *Iraklıların Yazılarında Kürt Mirası*, Makale, 2014.

Ganima, Yusuf, *Irak'ın Ticareti, Eski ve Yeni*, Bağdat'taki Irak baskısı, 1341/1922.

Gharaibeh, Mahmud, *Modern Arapların Tarihine Giriş (1500-1918)*, Bölüm 1, Şam 1960.

Hadid, Semir Beşir, *Yarım Asır Önceki Musul Sahneleri ve Hatıraları*, Yarım Asır Önce Musul "Muşahid ve Zikriyat", Daru'l-Arabiyyeli'l-Mevsuat, 1. Baskı, H. 1433/M. 2012.

Hasbak, Şakir, *Kuzey Irak, Doğa ve İnsanlık Yönleri Üzerine Bir Araştırma*, Bağdat 1973.

Hassan, Muhammed Süleyman, *Irak'ta Ekonomik Kalkınma, Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma, 1864 - 1958*, Cilt 1.

Hussain, Saadi Othman, *Güney Kürdistan ve Ayatna Bağdat ve Musul, On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyıllarda Siyasi, İdari ve Ekonomik İlişkiler Üzerine Bir Çalışma*, Selahaddin Üniversitesi, Doktora Tezi, Erbil 2000.

Hüseyin, Muhammed Tefvik, *Irak'ta Feodalizmin Sonu*, Daru'l-İlm, Beyrut t.y.

İbrahim Halil, *Musul Vilayeti'nin Ekonomik Koşulları*, Musul 2018.

Kerim, İbrahim, *Tarihte Irak*, el-Huriyye Baskısı, Bağdat 1983.

Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, Musul 1540-1834, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 1999.

Ms. Bil, *Irak'ın Yakın Tarihinden Bölümler*, çev. Jaafar el-Khayat Dar al-Kutub, Beyrut 1971.

Muhammed, Abdurrahman Abdullah, *Son Osmanlı Döneminde Musul'daki Yargı Sistemi*, Musul, 1918.

Murad, Halil Ali, "Musul Ticaret", *Musul Medeniyeti Ansiklopedisi*, C. 3.

Murad, Halil Ali, *İkinci Osmanlı Döneminde Fırat'ın İdari ve İktisadi Tarihi 1750-1638*, Yüksek Lisans Tezi Musul Üniversitesi, Musul 1975.

Navar, Abdülaziz Süleyman, *Davud Paşa Yönetiminin Sonundan Midhat Paşa Yönetiminin Sonuna Kadar Irak'ın Modern Tarihi*, Kahire 1968.

Nevfel, Nevfel Nimetullah, *Anayasa*, Bölüm 1, Madde 7, Beyrut 1301..

Orube, Cemil Mahmud Osman, *Musul'da Sosyal Hayat 1873-1918-1934*, Doktora Tezi, Musul Şubat 2006.

Qasha, Süheyl, "Musul, Osmanlı Hükümdarlığı 1918-1534 Döneminde Yabancı Seyyahların Anılarında Mezopotamya", *Tashih*, S. 21, Yıl. 6, Musul 1978.

Rauf, İmad Abdusselam, *Osmanlı döneminde Musul M. 1726-1834*, Necef Baskısı, Edebiyat Fakültesi, Necef H.1395/M.1975.

Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995.

Sayyar Kawkab Ali el-Jamil, "Musul'un Celile Egemenliğinin Sona Ermesinden Doğrudan Yönetime 1834-1869'da Musul", *Medeniyet Ansiklopedisi*, Dördüncü Bölüm, Musul t.y.

Seid, Amin, *Büyük Arap İsyanı*, C. 1, Medbulî Kitabevi, Kahire, 2017.

Sheet, Mahmoud, *Irak, Araplar ve Dünya Tarihinden Gizemler*, 4. Baskı, Bağdat 1984.

Sarah, S., Shields, “Regional Trade and 19th Century Mosul: Revising The Role of Europe in The Middle East Economy”, Cambridge University Press, London, 1991.

Şaban el-Maziri, *Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Musul Vilayeti, 1850-1900*, 2. Baskı, Bağdat 2006.

Şehr Safar’ın ortasındaki 536 sayılı belge, 19. yüzyılın ilk yarısında Adnan Ziyad Farhan, el-Abzidin ve Musul ve Bağdat devletlerinin yetkililerinin Arapça Sardar Dergisi’nde yayımladıkları bir makalede, Süleymaniye, Sayı 4, Rabi 2, 2000.

Şeza Faysal el-Ubeydi, *el-İdaratu’l-Osmaniyye fî Musul Hilal Fitratu’l-Ceneralıyyin 1908-1918*, Musul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Musul 1997.

Taj el-Sir Ahmed Harran, *Arap-Türk İlişkileri Yoluyla Ulusal Düşüncenin Gelişimi 1908 - 1914*, Kuveyt 1983.

Weritbrecvt, H.V., “Educational Reform in Turkey”, *The Moslem World*, Vol. VI. Ocak 1916, New York 1966, s. 76

Yahya, Abd al-Fattah Ali, *Musul’da Parti Yaşamı 1926-1958*, College of Arts, University of Musul, Yüksek Lisans Tezi, Musul 1990.

Yanzi, Mikhail Hajo, *Musul Tarihi*, Beyrut Katolik Basını, Beyrut 2007.

2. Türkçe Kaynaklar

Çetinsaya, Gökhan ve Ş. Tufan Buzpınar, “Mithat Paşa”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 7-11.

Duman, Önder, “II. Meşrutiyet Döneminde Musul’da Aşiret İsyanları (1908-1914)”, Ed. Osman Köse, *Osmanlı’dan Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse Samsun İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s. 245-263.

Emecen, Feridun, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya Osmanlı Siyasî Tarihi”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, C. I. İstanbul 1999.

Gökbilgin, Tayyib, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütûhâtı”, *Belleten*, XXI/83, Ankara 1957, s. 449-482.

Gündüz, Ahmet, “Musul”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 363-367.

Kılıç, Remzi, “Kerkük ve Musul Şehirlerinin Tarihi Coğrafyası”, TÜBAR-XXVIII-/2010-Güz/
<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KILI%C3%87-Remzi-KERK%C3%9CK-VE-MUSUL%E2%80%99UN-TAR%C4%B0H%C3%8E-CO%C4%9ERAFYASI.pdf>.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, C. I-II, Ankara 1992.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, ORSAM Kitapları, Ankara 2012.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 2005.

Sarc, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, Maarif Matbaası, İstanbul 1999.

3. Yabancı Kaynaklar

18. Yüzyılda Musul, *Domenico Lanza'nın Anılarından*, 2. Baskı, Orkestra Şefi, Modern Doğu Matbaası 1953.

Bell, Touch, *Irak'ın Yakın Tarihinden Bölümler*, çev. Cafar el-Khayat Dar al-Kutub, Beyrut 1971.

Hemsley, Stephen; Beck, Lunker, *Modern Irak 1900-1950*, İlk kısım, çev. Taha Al-Tikriti, Bağdat 1988.

Kobi, Nora, *Ninova'ya Giden Yol*, Çeviren Selsil Muhammed El-anî, Me'mun Yayın ve Tercüme Basımevi, (Hürriyet matbaası tarafından basılmıştır), Bağdat, 1998.

Luriger, John Gordon, *Körfez Rehberi*, Yeni Kısım, 3. bölüm, 2. baskı, Katar Emiri Divanı Tercümesi.

Olivet, *Olivet'in Irak'a Yolculuğu 1794-1796*, çev. Youssef Halabi, Bağdat 1988.

Olsen, Robert, *1718-1734 Musul Kuşatması ve Osmanlı-Fars İlişkileri*, Dar-ül'ulum Basımevi, Riyad, 1983.

Shevili, Albert Muncha, *İngiliz Mandası Yıllarında Irak*, çev. Haşim Sa'a Al-Tikriti, Bağdat 1978.

Valiti, Mirilla, *Irak Yazılarında Kürt Mirasının Kaybı*, Erbil, 2014.

Yeserdi, Fohel, *1814-1914 Yüzyıldan Irak'ta Yaşam*, çev. AkramFadel, Basın Ve Matbaa İçin Kamu Kurumları ve Cumhuriyet, Bağdat 1918.

4. Osmanlı Salnameleri

Musul Eyaleti Salnamesi H. 1313/M. 1895

Musul Eyaleti Salnamesi H.1325

Musul Eyaleti Salnamesi H.1310

Musul Salnamesi Eyaleti, M. 1912

Musul Eyaleti Salnamesi, H. 1312/M.1894

Musul Eyaleti Salnamesi, H.1330

5. El Yazmaları

Ahmet Sufi, Musul El yazmaları, Cüz 2, Ummu'r-Rebi'ayin Yayınları, İttihad Yeni Matbaası, 1953, Cilt 1.

6. Belgeler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.DH., Arama No. 2014, Belge tarihi 78, s. 891-897, Belge numarası 412, Belge tarihi: Recep 1081.

7. İnternet

Musul Araştırmaları Merkezi, ikinci dönemin sonunda Musul'daki zanaat kuruluşları, facebook. Erişim Tarihi: 15.7.2021.

Muhammed Ali, *Osmanlı Yönetimi*, www.google.com, Erişim Tarihi: 12.8.2021.

ÖZGEÇMİŞ

Soyadı, Adı : MUHAMMED, DilshadFadel

Uyruk : Irak

Doğum Yeri ve Tarihi :

Telefon :

E-mail :

Yabancı Dil :

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
--------	-------	------------------

Lisans	Duhok Üniversitesi	2006
--------	--------------------	------

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Yer/Kurum	Unvan
-----	-----------	-------
